

Б. В. КОБИЛЯНСЬКИЙ

Короткий огляд
історії
мовознавства

«РАДЯНЬСЬКА ШКОЛА»

1964

Б. В. КОБИЛЯНСЬКИЙ

ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ

КОРОТКИЙ ОГЛЯД
ІСТОРІЇ
МОВОЗНАВСТВА

НБ ПНУС

230798

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КИЇВ — 1964

У «Короткому огляді історії мовознавства» стисло розповідається про розвиток граматичних і загальномовознавчих вчень, починаючи від староіндійської та старогрецької науки про мову, через середньовіччя і епоху Відродження до порівняльно-історичного мовознавства в його виникненні й методологічному вдосконаленні протягом кількох генерацій і до наших днів.

Відповідна увага приділена сучасним лінгвістичним школам структуралізму, а також прикладному мовознавству та математичним методам у лінгвістиці.

З метою зіставлення, поряд з характеристикою західноєвропейських лінгвістичних напрямів, в «Огляді» виділено необхідні довідкові статті про східнослов'янські мовознавчі школи та вчених, що їх очолювали.

«Огляд» розрахований на студентів філологічних факультетів, викладачів мовознавства та осіб, які цікавляться питаннями історії мовознавства.

І. НАУКА ПРО МОВУ У СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ

Мовознавчими питаннями в наївно-філософському та культовому плані цікавились дуже давно стародавні мислителі, зокрема філософи античного світу.

Грамаітичним аналізом і складанням граматики рідної мови займались у стародавній Індії та античній Греції за кілька століть до нашої ери.

Староіндійські веди («веда» — знання), найстаріші пам'ятки (збірники) санскритської мови і літератури, виникли як релігійні гімни на початку першого тисячоліття (на думку В. Томсена — 1500 р.) до н. е.

Особливо старовинними вважаються ригведи — форми заклинань і замов міфічного характеру, написані складовим письмом «деван'агарі»¹, в якому графічний знак (літера) передає сполучення приголосного з голосним *a*.

Мова вед — санскрит² з часом стала відрізнятись від розмовної народної мови — «пракрит»³. З метою збереження правильної і точної вимови санскриту як мови священних гімнів і забезпечення розуміння її стародавні індійці зайнялись ґрунтовним вивченням санскриту, підходячи до цієї справи емпірично і описово.

Вже в найдавніших ведах — ведангах — трактується питання мови; в одній із веданг (Шікша) говориться про фонетику і орфоепію, у другій (Чханда) викла-

¹ Devanāgarī (deva — божество; nāgara — місто; священне письмо міста) — найбільш поширене письмо в санскриті. Складлось на базі давнішого „nāgarī“. Використовується тепер в мові hīndī.

² Санскрит — samskrta — «опрацьована», «вироблена» (мова).

³ Пракрит — prakṛta — «проста», «неопрацьована» (мова).

БІБЛІОТЕКА

Іван. Ф. Данилюка
педагогічного інституту

Інв. 270909

дається метрика і віршування, у третій (В'якарана) — граматики, а в четвертій (Нірухта) — етимологія і лексика.

Ці розділи науки про мову розроблялись індійськими авторами граматик.

Найвидатнішим автором санскритської граматики був Паніні, про час діяльності якого в науці існують суперечливі інформації (за В. Томсеном — 2 пол. IV—III ст. до н. е.; П. А. та Р. І. Баранникови вказують V ст. до н. е.; сучасні індійські мовознавці, наприклад Камтапрасад Гуру, подають VII ст.; більшість дослідників приймають IV століття). Паніні у своїй роботі використав праці багатьох попередніх авторів.

Оригінально складена і ґрунтовно опрацьована грамика санскриту Паніні носить назву «Аштадг'яї», тобто «складена з восьми частин» (пор. нім. видання Pāṇini. Acht Bücher grammatischer Regeln. Bd. 1—2. Bonn, 1839—1840).

«Аштадг'яї» Паніні містить 3996 коротких віршованих правил — сутр (сутра — правило читання і розуміння вед у ведійських школах).

Сутрами охоплена фонетика, морфологія, словотворення і синтаксис санскриту.

Сутри призначені для легкого запам'ятовування і усного передавання, але без коментарів їх важко розуміти; тут багато скорочень і мнемотехнічних слів та знаків.

Основа викладу — аналіз, але сам виклад провадиться протилежним шляхом — суворо синтетично.

У граматиці з'ясовується поняття кореня (до всіх слів додаються корені — основи), суфікса, префікса, виводяться імена з дієслівних коренів, подається точне визначення артикуляції і зміни окремих звуків, їх взаємовідношення в мові і наголошення (що, звичайно, багато більше того, що можна знайти у грецьких та римсько-латинських граматиках). Послідовно викладені правила словотворення, відмінювання іменників (за 7 відмінками) та дієвідмінювання.

Паніні не забуває про діалектні особливості Східної Індії, звертає увагу на своєрідність розмовних форм мови, вказує на особливості ведійської мови, але головну увагу звертає на літературну форму санскриту. Він вперше застосовує порівняння (порівняльно-описовий

метод), звичайно, без історичного висвітлення мовних явищ. Як в інших індійських граматиках, так і в Паніні найслабше опрацьований синтаксис.

Основною одиницею мови староіндійські мовознавці вважали речення. Щодо класифікації частин мови не було однієї думки, але, звичайно, слова поділяли на чотири класи (розряди): 1) ім'я (nāman), 2) дієслово (akhyāta), 3) прийменник (upasarga) і частка (pīpāta). У граматиках відмічались особливості займенників та прислівників, хоч окремо їх не виділяли як самостійні частини мови.

Аналізуючи тексти, автори звертали увагу на схожі за формою і значенням слова і таким чином виділяли різні форми того самого слова. При порівнянні двох таких форм виявляли дві складові частини слова — основу (prakrti) і закінчення (pratyaya). Усі слова староіндійські автори граматик намагались виводити з дієслівних коренів — основ (dhātu), які поділяли на а) проті, або первісні, б) корені — творчі елементи і в) похідні корені (разом з суфіксами).

У відмінюванні іменників відрізняли 7 відмінків (відмінки позначались цифрою «перший», «другий», «третій» і т. д.).

У ґрунтовних фонетичних описах (характеристиках артикуляції звуків) староіндійські автори граматик вживали терміни на означення артикуляційного органу (kaṅa), артикуляційного місця (sthāna), назви звуків — проривних, фрикативних, голосних, напівголосних і т. д., назви частин язика, піднебіння і інших частин мовного апарата (зубів, губ, гортані, голосової щілини тощо).

Головну увагу при фонетичному аналізі звертали на сполучення звуків та на їх взаємовпливи. Це було важливе і потрібне для збереження усної традиції читання текстів.

У староіндійській граматиці вивчалась також структура складу; обов'язковою визнавалась наявність голосного звука, до якого приєднувався приголосний.

У III ст. до н. е. була складена грамика пракриту «Пракріта-пракаша» (автор Вараручі Кат'яяна); із II ст. до н. е. відомий автор Патанджалі; індійську лексикографію розробляли Амарусінг (VI ст. н. е.), Хемачандр (XII ст. н. е.) та ін.

Староіндійська наука про мову досягла значного розвитку. В. Томсен слушно зауважив, що «високий ступінь, досягнений староіндійським мовознавством, цілком винятковий; до такої висоти наука про мову в Європі не могла піднятися аж до XIX ст., і то багато повчившись у індійців»¹.

¹ История языковедения до конца XIX в. М., 1938, стор. 10, 12.

II. МОВОЗНАВЧІ ПИТАННЯ У ГРЕЦЬКИХ ФІЛОСОФСЬКИХ І ГРАМАТИЧНИХ ШКОЛАХ

Інакше, ніж в Індії, розвивалась наука про мову у греків, від яких перші граматики перейшли до римлян, а потім і до інших народів Європи, де вони проіснували до XIX ст.

Зацікавлення проблемами мови розбудили в Греції філософські диспути про відношення між предметом і його назвою. Різні філософські школи¹ ставили і досліджували питання про те, чи слова-назви визначають предмети (речі) згідно з їх природою (physei)², їх суттю, чи, може, називають їх тільки за звичаєм, за договореністю людей між собою, за встановленим законом (nomō, syntheke, eitheī):

Дискусія з цього приводу продовжувалась цілі століття. У ній брали участь (з різних позицій) Геракліт-діалектик, матеріаліст (близько 535—475 р. до н. е.), матеріаліст-атоміст Демокріт (бл. 460—370 р. до н. е.), софіст Протагор (V ст. до н. е.), матеріаліст Епікур (бл. 341—270 р. н. е.) і інші. Геракліт був за physei, а Демокріт за nomō (thesei). Цій дискусії присвячений діалог філософа-ідеаліста Платона (427—347 р. до н. е.) під назвою «Кратил», де виступає Сократ і двоє співрозмовників — представників протилежних поглядів на дане питання: Кратил та Гермоген.

У диспуті один і другий дають аргументи на користь

¹ Наприклад, софісти (V—IV ст. до н. е.), епікурейці (IV ст. до н. е.), стоїки (III ст. до н. е.—VI ст. н. е.), перипатетики (IV ст. до н. е.), скептики (IV ст.). Стоїки дали початок теорії звуко-наслідування в питанні про походження мови; від епікурейців вийшла вигукова теорія; думки Демокріта (через Діодора Сіцилійського) дали підставу для виникнення теорії «соціального договору» в питанні виникнення мови.

² З технічних причин грецькі букви транскрибовано латинськими.

своїх поглядів, але в кінці діалога автор говорить, що ні одну, ні другу точку зору не можна вважати правильною, бо «правильна за природою» мова може існувати тільки в ідеї.

Кратил захищає погляд, що кожна назва має і повинна мати в собі узгоджену з самою річчю «правильність» з природи. Він не визнає за назву слово, яке умовились визнавати тільки деякі люди.

Гермоген каже, що не існує ніякої іншої «правильності» в назвах, як тільки звичай (домовленість, згода): «То ж бо мені здається, що хто яку назву встановить, така й буде правильна... адже жодне ім'я не вроджене нікому з природи, а належить за законом і звичаєм до тих, що цей звичай встановили і так називають»¹.

Сократ, вступаючи в розмову, каже, що ніхто не може самовільно змінювати слово і називати, наприклад, коня людиною або навпаки. Як знаряддя повинно відповідати своєму призначенню, так слова повинні відповідати речам, які вони називають. Утворювати нові слова може не кожний, а тільки той, хто це вміє (робити) і знає природу речей.

Платон робив спроби пояснювати слова (його вважали давніше основоположником етимології). В уста Сократа він вкладає, наприклад, такі тлумачення слів: первісно греки вважали за богів сонце, місяць, землю, зорі і небо; їх бачили в русі — *theonta*, отже назва боги (*theoi*) пішла від цієї ж природи рухання. Герої — *hēgōes* могли отримати свою назву від любові — *eros* між богом і смертною жінкою або смертним чоловіком і богинею або ще від того, що вони були добрими ораторами — *gētores* і вміли ставити питання, а питати — значить говорити. Ім'я Посейдона міг розуміти той, хто вперше так його назвав — *posidesmos* — спутаний в ногах, бо море перешкоджало йому ходити; або може тут було двоє *ll* замість *s*: *polla eidos* — багато знаючий і т. п. Сократ сміється з посилянь на богів як творців «первісних імен» (назв); він (хоч і з побоюванням) каже, що окремі звуки мають у собі певну якість предметів або виражають певну їх ознаку, завдяки чому здійснюється узгодженість між назвою і річчю, ось так,

¹ *Platonis Cratylus...*, I, 384 D; Вид. М. Вольраба: Lipsiae, MDCCCXCI, стор. 176—177.

наприклад, звук *g* виражає рух (при вимові *g* язик багато рухається), що й бачимо у словах: *gein* — *текти*, *goē* — *течія*, *tromos* — *дрижаки*, *sguein* — *бити*, *thrauein* — *ламати* і т. п.; звук *l* (на думку Платона — Сократа і пізніше — Августина) виражає м'якість, гладкість, наприклад, *leios* — *гладкий*, *olisthanein* — *сковзати*, *lipagos* — *жирний* і т. п. Тут уперше зустрічаємось з онома-топоетично-символічним принципом пояснення слів, який використовували пізніші автори. Пояснення наївні і самовільні. Сократ також знаходив в них недоліки і дійшов до висновку, що ті, хто утворював слова, не мали правильного уявлення про природу речей. Тому ми не в силі вийти за межі «звичаю» — *ethos*, який, на думку Сократа, збігається із *synthekē* — договором (угодою): слухач за звичкою сприймає слово в такому значенні, в якому розуміє і подає його мовець.

У діалозі Платона «Кратил» знаходимо першу у Греції спробу класифікації слів на частини мови; виділяються дві частини мови (*logos*): 1) ім'я (*onoma*) і 2) дієслово (*g'ēta*), яким даються логічні визначення: імена — це слова, про які щось твердимо, тобто слова, що виступають в реченні підметами, а дієслова показують, що про імена говориться, отже, — це присудки.

1. АРИСТОТЕЛЬ (384—322 до н. е.) І ЙОГО ЛОГІЦИСТИЧНА ГРАМАТИКА.

Старогрецький філософ, автор першої логіки, Арістотель мовними «питаннями» займається у своїх працях «Поетика» і «Риторика». У кожному «словесному викладі» (відрізку мови) він знаходить такі частини: елемент, склад, сполучник, ім'я, дієслово, член, відмінок, речення («Поетика»). Елементом він називає «неподільний звук, але не всякий, а такий, з якого може виникнути розумне слово». Елементами або «звуками» Арістотель іноді називає і склади, і сполучники, і артиклі, і слова, і навіть речення, зазначаючи, що ці утворення складні.

Основними частинами мови і членами речення є у Арістотеля ім'я і дієслово-висловлення (воно ж і логічний предикат).

Імення — складний елемент (складний «звук») без

відтинку часу (*людина, біле*); дієслово — складний елемент («звук») з відтинком часу (*іде, прийшов*). Арістотель відрізняв відмінки — *ptōsis*, які він знаходив у всіх непрямих формах імен і дієслів. Іменники поділяв за родами — чоловічі (*onōmata argēna*), жіночі (*thēlea*) і ті, що між ними (*metaxu*), наприклад, чол. *Koriskos*, жін. *Kalliopē*, середн. *xulon* — *дерево*¹.

У «Риторикі» Арістотель відрізняв три частини мови: ім'я (onōma), дієслово (gēma — висловлення, логічний предикат) і сполучник — зв'язку (syndesmos — всяка мала частина, не тільки сполучник, але й займенник, артикль).

У питанні про відношення назв до речей (*physei*, чи *synthēkē*) Арістотель вважав, що слова мають значення, узвичаєне людьми їх спільним (однаковим) розумінням.

Треба сказати, що й сьогоднішнє змішування логічних категорій і термінів з категоріями і термінами граматичними іде від Арістотеля.

Філософська школа епікурейців (IV—III ст. до н. е.), беручи участь в дискусії про відношення назв до речей, в основному стояла за *physei* (за «природою»), але окремі епікурейці думали, що різні народи кладуть на мову своє відбиття за звичаєм. Це була цікава спроба поєднати два протилежні (суперечні) погляди, але, на жаль, вона не була доведена до кінця.

Стоїки (III ст. до н. е.—VI ст. н. е.) були рішуче за *physei* (за «природою»). У цьому їм заперечували скептики (засновник школи Піррон, бл. 360—270 pp. до н. е.), які відстоювали погляд *thesei* і твердили, що слова отримали своє значення шляхом самовільного, випадкового «встановлення», бо в іншому випадку всі народи повинні б себе розуміти, мати одну мову.

Стоїки, шукаючи справжню природу слів, розвинули вчення про «істинне» значення слів (*to etymon*, звідки *etymologia*; але це «етимологія» не в сучасному нашому розумінні, бо стоїки цілком не займались історією мови). Таким шуканням «істинного» значення слів займались і пізніше римські та середньовічні грамматики та філософи (Варрон, Елій, Сенека, Августин, Трифон, Ні-

¹ Рід іменників вже раніше визначав Протагор; його назву «середній рід» — *skēnē* Арістотель вважав невдалою.

гідій Фігул і ін.). Їх самовільна «етимологічна» еквілібристика набула поганої слави, і тільки етимологічні праці Августа Потта повернули етимології розуміння серйозної лінгвістичної науки.

Стоїки піднесли на вищий рівень класифікацію частин мови, в якій відрізняють п'ять частин: дієслово, сполучник, член (артикль, займенник), назва власна, назва загальна.

Вони уточнили поняття відмінків, розуміючи їх як категорію тільки іменну; провели поділ на прями і непрямі відмінки, розробили термінологію: називний — гр. *hē orthē ptōsis* — лат. *casus rectus*; інші три — гр. *plagiai* — непрямі, лат. *casus obliqui*: гр. *genikē* — лат. *genetivus* — родовий; гр. *dotikē* — лат. *dativus* — давальний і гр. *aitiatikē* — лат. *accusativus* — знахідний (від гр. *aitiatōs* — той, що підпадає дії; рос. винительний — переклад з лат. *accusativus*). До цього додавалась ще п'ята форма кличного відмінка — гр. *klētikē* — лат. *vocativus*.

Дальший розвиток і розквіт науки про мову в еліністичну епоху (з III ст. до н. е.) відбувався в двох культурних центрах — столиці єгипетської держави Птолемеїв Александрії і грецькій колонії в Малій Азії, місті містечств та виробу пергамену — Пергамі (*Pergamon*) (283—133 pp. до н. е.). Спочатку мовні питання були під впливом філософії стоїків, пізніше граматики звільнилась від філософії і стала самостійною наукою. На місці давніх суперечок «за природою» чи «за звичаєм» з'явилися нові питання про «аномалії» і «аналогії»; початки аналізу цих питань знаходимо також у стоїків. Стоїки підкреслювали «аномалії» — випадки відсутності єдності, факти невідповідності між словом, думкою і річчю, наприклад, чол. рід гр. назви *ho korax* — *ворон(a)* — для чол. і жін. роду; або жін. рід тварини *he chelonē* — *черепаха* — для жін. і чол. роду; це переносилось і на деклінацію, де неясним було, чому родовий від *Lysias* (Лісій) — *Lisiu*, а від *Bias* (Біант) — *Biantos*; чому *toxotēs* (*стрілець*) — називний, а *elatēs* (*сосні*) — родовий, коли вони мають однакові закінчення. Коли питання «аномалій» перейшло від філософів до граматиків, останні висунули (у протизаг «аномаліям») питання «аналогій», тобто уодноманітнення, як панівного принципу мови. Головним представником

аналогістів в александрійській граматичній школі був Арістарх (200—150 рр. до н. е.).

Представником аномалістів був його сучасник пергамський графік Кратес. Суперечка між цими школами (аналогістів і аномалістів) тягнулась довго і закінчилась згладженням обох крайностей і визнанням вирішального критерію «за звичним вживанням» (*synētheia* — лат. *consuetudo*). Результатом шукань і дослідів була систематична графіка з практичною настановою; явища і факти, знайдені під час дискусій, послужили матеріалом для складення такої графіки, в якій поряд із правилами і фактами аналогій розглядалися різноманітні винятки від правил, тобто «аномалії». Така графіка вийшла в александрійській школі. Найбільш попрацювали над її систематизацією учні Арістарха — Діонісій Фракійський (бл. 100 р. до н. е.), Аполлоній Дискос (2 ст. н. е.) і його син Геродіан. Збереглися тільки фрагменти графік.

Александрійські графіки опрацювали фонетику, але не досягли досконалості індійських фонетиків (зокрема Паніні). Вони часто змішують звуки і букви.

У детальній класифікації звуків відрізнялись: голосні *phōneēta* — лат. *vocales*) і приголосні (*symphōta* — лат. *consonantes*); півголосні (*hemiphōta* — лат. *semivocales*, наприклад *l, m, n, r, s, x* тощо) і глухі (*aphōta* — лат. *mutae*); приголосні поділялись на: беззвучні, або «легкі» (*psila* — лат. *leves*, або *tenuēs*), «середні» (*mesa* — лат. *mediae*) і «придихові» (*dasea* — лат. *asperae*, або *aspiratae*). Більш детально александрійці розробили класифікацію частин мови й морфологію.

Арістарх поділив усі слова на вісім частин мови (і такий поділ, з латинською заміною грецького артикля на вигук, дійшов до XVIII ст.; пор. у графіці Мелетія Смотрицького з XVII ст.): 1. ім'я — гр. *onoma* — лат. *nomen*, 2. дієслово — гр. *rhēma* — лат. *verbum*, 3. дієприкметник — гр. *metochē* — лат. *participium*, 4. артикль — гр. *arthron* — лат. *articulum*, 5. займенник — гр. *antōnymia* — лат. *pronomen*; 6. прийменник — гр. *prothesis* — лат. *praepositio*, 7. прислівник — гр. *epirrhēma* — лат. *adverbium*, 8. сполучник — гр. *syndesmos* — лат. *conjunctio*.

Діонісій Фракійський дає визначення вказаних ча-

стин мови за граматичними і семантичними ознаками. В іменах, до яких належать також прикметники, підкреслюється відмінювання за відмінками і числами, а в дієслові за особами, числами і часами. Способів виділяє п'ять: дійсний, наказовий, бажальний, підпорядковувачий і неозначений. Станів — три: активний, пасивний і середній (*medium*); три особи: від кого мова, до кого мова, про кого мова; часів три: теперішній, майбутній і минулий, останній з чотирма різновидами. Синтаксис написав Аполлоній Дискос.

III. ГРАМАТИКА У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ.

Римляни досить рано познайомилися з грецькою граматиною, спершу в південній Італії (Magna Graecia), а потім в Римі, куди посланий був царем Атталом пергамський грамастик Кратес із Малоса (167 р. до н. е.). Він виступав в Римі з лекціями про граматику грецькою мовою; його лекції викликали зацікавлення освічених римлян.

Цезар під час своїх походів мав написати грама-тичну роботу «Про аналогію». Йому ж приписують утворення назви відмінка ablativus — «відкладний», який не має відповідника в грецькій мові. Вклад римських грамастиків в науку про мову не оригінальний. З видатніших перше місце займає Елій Стіло. Його учень, сучасник Цезаря, Марк Теренцій Варрон (116—27 рр. до н. е.) написав багато творів, але збереглося мало. З твору «De lingua latina», що складався з 25 книг, залишились тільки 5-а і 10-а книги (з пропусками). Від Варрона, власне, знаємо, як розуміли стародавні греки аномалії та аналогії. В ділянці «етимології» Варрон іде за стоїками.

Коли в пізніші епохи латинська мова відходила від традиційної письмової, з'являлися глосарії та граматики, в яких викладались правила латинської літературної мови. Тут треба назвати граматику Доната (бл. 350 р. н. е.), а пізніше, як одна з кращих, виділяється робота Прісціана (бл. 500 р. н. е.). Ці граматики були складені доступно і легко для вивчення і тому поширились у середньовічній Європі, яка використовувала латинську мову не тільки в католицькій церкві, але також як міжнародну мову дипломатії і науки.

Цим і визначаються позитивні сторони латинської граматики.

1. ЗНАЧЕННЯ АНТИЧНОЇ НАУКИ ПРО МОВУ.

Грама-тична система європейських мов аж до XIX ст. базувалась на грецьких грама-тиках у їх латинській редакції¹. Ще й досі багато термінів в різних європейських грама-тиках безпосередньо взяті або перекладені з латинської мови.

Давніша українська грама-тична термінологія виникла під впливом греко-латинської традиції, що відбилась у грама-тиках XVI—XVIII століть — «Адельфотес» 1591 р., Лаврентія Зизанія 1696 р., Мелетія Смотрицького 1619 р., за якою і М. В. Ломоносов складав «Российскую грамматику» 1755—1757 рр.

Слабкі сторони античної філології такі: 1) її залежність від філософії (перевага спекулятивного напрямку над емпіричним); 2) грама-тика охоплювала тільки одну мову, іноді ще приклади другої (гр., лат.); 3) відсутність історичного підходу до вивчення мови в цілому та окремих її явищ.

Етимологія могла б встановити зв'язок з історією мови, проте тодішні методи були недостатні або цілком невірні (самовільні асоціації з зарані складеними уявленнями, логічні фігури рівності, суперечності, протилежності, аналогії і т. п.). Про закономірні взаємовідношення між звуками античні граматики не мали жодного уявлення, а про звукові зміни панувала повна неясність. Вдалі пояснення траплялись як винятки; багато було надуманих тлумачень. Невдалі пояснення знаходимо в Нігідія Фігула (I ст. до н. е.), Августина (430 р. н. е.), Трифона (I ст. н. е.), Апулея Меншого, Варрона, Е. Стіло, Доната та інших.

Ще в XIX ст. один угорський філософ-мовознавець цілком поважно намагався доводити первісність мадьярської мови, аргументуючи це подібністю написань з обрисами названих предметів, наприклад, слово „ollo“ — *ножиці*, написання якого дає приблизний образ самого предмета; слово „KUT“ — *колодязь* дає в накресленні рисунок чоловіка (K), який за допомогою журавля (T) бере воду з колодязя (U). Це фантастична графічна символіка.

¹ В. Томсен. «История языковедения до конца XIX в.» М., 1938, стор. 25.

Стародавні греки і римляни не цікавились мовами «варварів», хоч і мали всі можливості вивчати і знати ці мови, наприклад, мову скіфів, фригійців, фракійців, даків, гетів, мову етрусків, галлів, іберів, лігурів, з якими римляни зустрічались і могли своїми записами зберегти цей неоціненний скарб для мовознавства. Мови цих племен вимерли, а рештки, призбирані сучасними мовознавцями, такі мізерні, що не можуть дати повного уявлення про звуковий склад, лексику і граматику тих мов.

Доступнішими для мовознавства стали стародавні мови, закріплені на письмі — коптійська мова — нащадок староегипетської (з III ст. н. е.), готська (біблія Вульфіль з IV ст.), вірменська (V ст.), кельтська, староанглійська, старонімецька (ahd), старослов'янська (IX ст.). Проте в той час мовознавці ними не займалися. На протязі всього середньовіччя латинська мова була єдиною мовою, яку вивчали в Європі (грецька мова до Відродження була забута). Нові граматики не опрацьовувались, а копіювались старі (Доната, Присціана). Зрідка з'являлись граматичні статті, наприклад, ісландські (XII—XIV ст.), як додаток до «Едди», дві провансальські граматики XIII ст., одна кимрська (валійська) XIII ст.¹

¹ Розділ про арабське мовознавство епохи Халіфату VII—XII століть н. е. з технічних причин пропускається.

IV. ЗАНЕПАД НАУКИ ПРО МОВУ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ.

Середньовіччя характеризується застоєм усіх наук, у тому числі й науки про мову. Ф. Енгельс, говорячи про науку і культуру середньовіччя, підкреслює засилля церковщини: «Середньовіччя розвинулось з цілком примітивного стану. Воно змело з лиця землі стародавню цивілізацію, стародавню філософію, політику і юриспруденцію і почало в усьому з самого початку.

Єдине, що середньовіччя взяло із старого світу, було християнство. Наслідком цього було те, що монополію на інтелектуальну освіту одержали попи та що сама освіта прийняла переважно богословський характер»¹.

Головними напрямками у середньовічній схоластиці були «реалізм» і «номіналізм».

Середньовічний «реалізм», представниками якого були Ансельм Кентерберійський, Вільгельм із Шампо (до цього напряму примикав Фома Аквінський), будучи філософською базою католицизму, твердив, що 1) «універсалії» (загальні поняття) є реальності; 2) «універсалії» існують раніше речей. Ця ідеалістична позиція продовжує філософію Платона. Католицькі схоласти — «реалісти» — твердили, що мову створив бог, а окремі назви складались людьми.

Номіналізм вказував, що загальні поняття (універсалії) є іменами окремих предметів. Представниками номіналізму були в XI—XIV ст. Іван Росцеллін², Дунс

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 8, стор. 128.

² Іван Росцеллін — Roscellinus, Rousselin (XI ст.).
Франц. середньовічний схоласт-номіналіст (комп'єнський канонік).

Скот¹, Вільям Оккам². На протилежність «реалістам» номіналісти твердили, що реально існують тільки окремі речі з їх якостями, а загальні поняття (універсалії), створені нашим мисленням про ці речі, не тільки не існують незалежно від речей, але не відображають їх властивостей і якостей. Номіналісти висували тези: 1) речі існують раніше від загальних понять (універсаліїв), 2) загальні поняття (універсалії) є імена.

Номіналізм правильно визначав первинність речей. К. Маркс писав, що номіналізм є першим виразом матеріалізму в середні віки («Святе сімейство»). Але, визнаючи первинність речей і вторинність понять, номіналісти заперечували зв'язок між ними, ізолювали окреме від загального. Основоположник номіналізму І. Росцеллін відкидав універсалії як пусті назви (*flatus vocis*), захищав розум проти церковної віри, виступав проти «божеського об'явлення» і вважав, що мову створили самі люди. Ця думка була розвинена в творчості Данте, якого Енгельс назвав останнім поетом середньовіччя і першим поетом нового часу. У трактаті „*De sermone vulgari*“ (про народну мову) Данте доводить, що з усіх живих істот тільки людина має мову; мова не потрібна ні тваринам, ні ангелам, а для людини необхідна, щоб ділитись думками з іншими. Природа мови, на думку Данте, двоїста: матеріальна і раціональна (дуалістична концепція мови). Данте відрізняє 1) мови вульгарні (народні), б) мови «граматичні», тобто книжнолітературні. Мова народна, на думку Данте, шляхетніша, вона первісна і нею користуються всі народи світу.

Латинська граматики була в середньовічній Європі єдиним і універсальним підручником мови. Характер цієї граматики був не стільки «описовий», скільки «приписовий», тобто десятки і сотні правил та регул треба було виучувати напам'ять. Негативний вплив виключного панування латинської граматики відбивався на інших мовах у таких трьох моментах:

¹ Дунс Скот — Johannes Dunsius Scotus (XIII—XIV ст.) шотландський представник середньовічної схоластики, викладач теології, скептик. За широкі знання названий „*doctor subtilis*“. Виступав проти підкорення наук теологічним догмам.

² В. Оккам — англійський схоласт, представник номіналізму XIV ст. В Оксфорді слухав лекції Дунс Скота. Викладав теологію і філософію в Парижі. Виступав проти папської необмеженої влади.

1) Мертва латинська мова використовувалась, головним чином, для письмової комунікації (в 16 ст. учені Франції і Англії вже не розуміли латині в усній розмові; але, наприклад, у Польщі і освічені українці могли вільно розмовляти по-латинськи не тільки в XVI, але й у XVII та XVIII ст.). На Заході стали звертати увагу на букви, бо це їм потрібне було для листування, і забувати звукову сторону мови.

2) Поняття латинської граматики збіглося з поняттям граматики взагалі, і при вивченні інших національних мов на останні почали механічно переносити норми латинської граматики. В результаті стали недобачати особливостей живих мов або просто й нехтувати ними.

3) На вивчення латинської мови дивилися як на логічну школу мислення. Це довело до того, що правильність граматичних явищ стали визначати логічними критеріями.

Філософія раціоналізму (від *rationalis* — розумовий) створила умови для виникнення так званих універсальних або філософсько-логічних граматики, у яких основну частину явищ різних мов намагалися звести до одного «логічного» знаменника; встановлювали спільні для всіх мов положення («закони»), підпорядковували граматику логіці і принципів доцільності, тлумачили слова як зовнішні знаки понять, єдиних у своїй суті для всіх мов, ототожнювали речення з логічним судженням і члени речення з логічними категоріями суб'єкта і предиката і т. д. Зразком такої раціоналістично-філософської граматики була „*Grammatica universalis et rationalis*“, складена в 1660 році двома ченцями Клодом Лансло і Арно в абатстві Пор-Рояль (*Porte Royale*) у Франції. Ця граматика мала багато наслідувань, автори яких захопилися рекламними гаслами пор-рояльської граматики «встановити природні основи ораторської мистецтва» та «принципи, спільні для всіх мов». Таку граматику, як відсталу, піддав критиці Ф. Енгельс у своїй книзі «*Анти-Дюрінг*».

V. ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ, ВИВЧЕННЯ КЛАСИЧНИХ І НОВИХ НАРОДНИХ МОВ.

У центрі вивчення стоїть латинська мова, але до неї доходять інші класичні мови, в першу чергу грецька. Граматики і словники класичних мов пишуть Юлій Цезар Скалігер (Scaliger 1484—1558 pp.), Роберт Стефанус (1503—1559 pp.), його син Генріх Стефанус (1528—1598 pp.) і ін. З Відродженням прокидається зацікавлення східними мовами, головним чином, семітськими (староєврейською, арабською, сирійською і ін.)¹. Поступово починають приступати до вивчення більшої кількості живих мов. Французький гуманіст Гвілельм Постеллус пише книгу про спорідненість мов „*De affinitate linguarum*“ (1538 p.). Філолог Йосиф Юстус Скалігер (син Ю. Цезаря; 1540—1609 pp.) робить перші спроби групування всіх європейських мов; він виводить європейські мови з одинадцяти основних мов („*matrices*”), серед них 4 великі і 7 малих. Його праця „*Diatriba de Euroraeorum linguis*”, написана 1699 p., видана в Парижі 1610 p. Петро Рамус (Pierre de la Ramé, 1515—1572 pp., убитий у Варфоломійську ніч) у своїй «Граматиці» („*Grammaire*”, написаній у 1562 p., виданій 1572 p.) дає спробу емпіричного методу, виступає проти схоластики, висловлює вдалі спостереження у фонетиці і морфології. З його школи вийшов проф. Копенгагенського університету, датчанин Яків Мадсен Аарус (Jacobus Matthiae Aarhus, 1538—1586 pp.), якого Зіверс (E. Sievers) назвав першим фонетистом нового часу².

У 1653 p. надрукована була «Грамматика англійської мови» оксфордського професора геометрії Уолліса (Wal-

¹ Th. Nö l d e c k e. Die semitischen Sprachen. Leipzig, 1893; пос. переклад А. Кримського. М., 1912.

² J. M. Aarhus. De litteris libri duo. Basel, 1586 (E. Sievers. Grundzüge der Phonetik, Leipzig, 1893).

lis). Географічні відкриття, початок колоніальної експансії і пропаганда християнства серед нових народів, винахід книгодрукування створили передумови для розширення і поглиблення мовознавчих питань в Європі. XVI—XVIII століття можна назвати періодом нагромадження мовного матеріалу, який послужив для складання словників і граматик багатьох мов, що в свою чергу послужили базою для порівняльного мовознавства.

1. МОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І НАУКА ПРО МОВУ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН.

До епохи Відродження у східних слов'ян складались граматичні описи церковнослов'янської мови. Московські книжники користувались південнослов'янськими компіляціями пізньовізантійських граматиків (списки XV—XVII ст.), наприклад, так званій псевдодамаскін XV ст. «О восьми частях слова»; цю книгу приписували Іоанну Екзарху болгарському, як перекладену з грецької граматики Іоанна Дамаскіна; або «Словеса вкратцѣ избранна» з творів сербського ученого Костянтина Граматика XIV ст.; статті Максима Грека (1480—1556 рр.), візантійського ученого, що жив у Москві. У збірниках XVI—XVII ст. можна знайти багато анонімних граматичних статей за грецькими зразками. Поширені були також переробки латинських граматик, наприклад граматика Доната, перекладена в 1522 р. Дмитром Толмачем-Герасимовим.

Проти некритичного наслідування західноєвропейських граматик виступив у середині XVIII ст. М. В. Ломоносов (див. далі), а в середині XIX ст. вже самостійно розробляли окремі розділи граматики російської літературної мови Г. П. Павський, К. С. Аксаков, М. Н. Катков, Н. П. Некрасов і інші.

Початки відродження української і білоруської народних мов у літературі припадають на XVI—XVII ст.¹ коли білоруський учений Франціск Скорина почав у Празі друкувати біблійні книги (1517—1519 рр.), пере-

¹ Ще раніше, в кінці XV ст. першу спробу наблизити книжну мову Четьмінеї до української народної мови зробив у Кам'яніщі попович Берізка 1489 р.

кладаючи їх з мови церковнослов'янської на мову «просту», тобто ближчу до народної білоруської. Почин Франца Скорини знайшов жвавий відгомін на українських землях під Польщею і в Литовсько-Руській державі. Книги Ф. Скорини почали переробляти на мову, ближчу до української народної мови, тодішні культурні діячі Василь Жугаїв з Ярослава, Лука з Тернополя, Дмитро із Зінькова та інші, керуючись демократичним мотивом, що був тоді сформульований як мета культурної роботи: «для лепшого виروضумлення люду християнського посполитого». Сюди відноситься переклад Пересопницького євангелія (1556—1561) та його копії, єв. Тяпинського (1570), Новий заповіт Негалевського (1581), Крехівський Апостол (1560-х років) та інші. Така тенденція впровадження української народної мови в письменство і намагання створити з неї літературну мову продовжувалась (з різними перешкодами) в наступні два століття.

По відношенню до української мови, літератури, історії і всієї культури в кінці XVIII на поч. XIX ст. в Росії склались були два напрями — реакційний і прогресивний. Представники реакційного напрямку, що мали завжди підтримку царського уряду, заперечували всякі права української мови і називали її діалектом російської або польської мови. Цей реакційний напрям був панівним за царизму протягом усього XIX ст. аж до Великого Жовтня. Прогресивні діячі, що виступали в XIX ст. на захист рівноправності української мови, визнавали її самостійною в ряді інших слов'янських мов і відзначали найголовніші фонетичні та граматичні особливості, якими вона відрізняється від інших слов'янських (Пор. Г. М. Гнатюк, Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII—першій чверті XIX ст. К., 1957, стор. 38—40).

Прихильниками рівноправності української мови були відомі російські культурні діячі і вчені: Павловський — автор першої граматики української мови, Цертелев — ентузіаст і видавець українських народних пісень; Максимович — мовознавець і видавець українських народних пісень; Срезневський, Чернишевський, Боголюбов, Шахматов, Корш, Ушинський, Станіславський і інші. Російські друзі українського народу підтримували боротьбу українських прогресивних діячів

і письменників за елементарні права української літературної мови.

Щодо російської мови, то її права як мови державної нації ніким не заперечувались. Тому й природно, що в період слов'янського відродження з боку представників російської мови спостерігається відсутність національно-оборонного пафосу, що такий знаменний для епохи відродження інших слов'янських народів (ВЯ, 1958, № 3, стор. 44—45).

Повне зрівняння в правах української мови і мов всіх народів СРСР з мовою російського народу стало можливим тільки після повалення царизму з перемогою Великого Жовтня завдяки марксистсько-ленінській національній політиці Комуністичної партії Радянського Союзу.

У XVI—XVII ст. у Москві і в Білорусії відомі були граматики українських авторів, видані у Львові, Вільні і на Волині, наприклад, «Грамматика словенська языка...», надрукована 1586 р. у Вільнюській друкарні Мамоничів; «АДЕЛФОТНЪ, Грамматика доброглаголивого еллинославенскаго языка, совершеннаго искусства осми частей слова... во Львовѣ въ друкарни братской року 1591», складена «спудейми» Львівської братської школи; «Грамматика словенска съвершеннаго искусства осми частей слова и иныхъ нуждныхъ, новосъставлена Л. З», тобто Лаврентієм Зизанієм, у Вільні 1596 р. Ця грамматика складалась з чотирьох частин — орфографії, просодії, етимології (тобто морфології, Б. К.) і синтаксису — і мала практичне завдання навчити добре говорити і писати; «Грамматіки славенскія правильное синтагма», складена «потщаніємъ многогрѣшнаго мниха» Мелетія Смотрицького (1577—1633), надрукована в Єв'ю біля Вільна 1619 р.

Грамматика М. Смотрицького¹, що складалась також з чотирьох частин: правопису, етимології, синтаксису і просодії, — лягла в основу пізніших граматик; вона перевидавалась (друге видання у Вільні 1629 р.) і перероблялась в Росії, в Молдавії і в південних слов'ян, де слу-

¹ Про граматику М. Смотрицького див.: Н. Засадкевич. Мелетий Смотрицкий как филолог. Одеса, 1883; П. И. Житецкий. Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 и 18 вв. К., 1898; С. К. Булич. Церковно-слов. элементы в русском литературном и народном языке. СПб., 1894.

жила підручником книжно-слов'янської мови понад півтора століття. Під впливом граматики Мелетія Смотрицького написано «Грамматичко наказаније» (1666 р.) Юрія Крижанича, який високо цинив працю Смотрицького, хоч і вважав, що вона йде за грецькими зразками. Певний вплив вона мала і на граматику В. Лудольфа („Grammatica russica“, Oxford, 1696), який відзначає, що у відміні і дієвідміні керувався граматиною Смотрицького.

Граматику Смотрицького передрукував 1755 р. у Римніку (Валахія) Карловицький митрополит Павло Ненадович для навчання сербських юнаків. У середині цього ж століття далматинський архідіакон Матвій Савич користувався рідкою (як сам говорить) слов'янською граматиною Смотрицького, що знаходилась в бібліотечі архієпископа Зарського Матвія Карамана. Він і готував видання цієї граматики з паралельним латинським текстом.

У 1773 р. за зразками граматики Смотрицького серб Стефан Вуяновський склав «Руководство къ славенстѣи грамматицѣ»; таку ж книжку за тим же зразком склав 1794 р. Авраам Мразович. На початку XIX ст. книгу Смотрицького поклав в основу своєї граматики болгарин Христаки-Дупничанин, який намагався наблизити болгарську народну мову до церковнослов'янської. На граматику Смотрицького орієнтувався також автор слов'янської граматики (1821 р.) чеський учений Й. Добровський (див. П. С. Кузнецов. У истоков русской грамматической мысли. М., 1958, стор. 36, 38).

З перевиданої в Москві граматики М. Смотрицького учився М. В. Ломоносов, який пізніше дав про неї схвальний відзив. У московському виданні цієї граматики 1648 р. (без прізвища автора) зроблено зміни в плані наближення форм до російської мови, наприклад, замість укр. *сносѣ* (сносі) поставлено рос. *снохѣ* (снохе), замість укр. *отци* = рос. *отцѣ*, замість укр. *прочтѣте* = рос. *прочтете* і т. п. У 1721 році вийшла в Москві переробка граматики Смотрицького, видана Федором Полікарповим, а у 1723 р. — новгородська переробка Федора Максимова.

Недоліком майже всіх цих граматик було те, що автори свідомо чи несвідомо намагались написати граматику уявної спільної для всіх слов'ян мови, якої в дійс-

ності не існувало. Ще раніше від названих граматик у 1574 році у Львівській друкарні Івана Федорова був надрукований «Букварь» для возлюбленого чесного християнського руського народу «греческого закона», як говорить у вступі книжки. «Букварь» Федорова надрукований на 78 сторінках слов'янорусською та староукраїнською мовою. Підручник починається старою книжною азбукою, а далі йдуть тексти для вправ на читання та граматичні правила. Наприклад, на початковій сторінці читаємо:

ЀЗЪ.

БѢКИ. БѢДА. ѠНЪ. КВ
 БѢДИШИ. ТЫ.
 БѢДИТЬ. ТОИ.
 БѢДИВА. МЫ ДВА
 БѢДИТА. ВЫ ДВА.
 БѢДИМО. СМНОЮМНОЗИ.
 БѢДИТЕ. БЕЗМЕНЕ МНОЗИ.
 БѢДА. ѠКОБЫНЪЦЫИ На
 На ГЛЮ, ІЛИ МЫ НАДРЪГИ.

Поряд із церковнослов'янськими формами (АЗЪ, БУКИ, БУДИШИ, БУДИВА, БУДИТА) тут знаходимо українські народні форми БУДИМО, БУДИТЕ (в обох з чергуванням ненаголошеного *e* з *u*); вказівний займенник *той*, сполучення особових займенників з числівниками *ми два* як пояснення двоїнних дієслівних форм, форма *без мене* тощо.

Про знайдення «Букваря» І. Федорова тільки в 1954 році (28 жовтня) у Московському Будинку вчених повідомив член-кореспондент А. А. Сидоров і продемонстрував повну фотокопію 78 сторінок цінної пам'ятки, дбайливо надрукованих і артистично оздоблених заставками та кінцівками.

Примірник, з якого зроблено (1954 р.) фоторепродукцію для державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, а у 1955 році таку ж для університетської бібліотеки

м. Львова, раніше знаходився в бібліотеці царського вельможі Г. С. Строганова, в його палаці в Римі. Ця бібліотека була розпродана в 1920 р. Львівська грамати́ка Федорова потрапила до бібліотеки Гарвадського університету в США, де вона тепер зберігається. В кінці книги вміщено герб міста Львова і друкарську марку Івана Федорова. Нижче такий напис староукраїнською мовою:

ВЫДРУКОВАНО ВО ЛВОВѢ. РОКѢ ≠ 4, ФОД
(тобто 1574) ¹.

У 1696 році голландець Генр. Вільгельм Лудольф (1655—1712), побувавши в Росії в роках 1692—1694, видав в Оксфорді граматику російської розмовної мови по-латинськи (див. вище). Грамати́ка Лудольфа була перевидана Б. О. Ларіним в Ленінграді 1937 р. У 1955 р. вийшла в Берліні праця німецького вченого Йоахіма Тецнера «Г. В. Лудольф і Росія» (152 стор.)².

Систематичне опрацювання російської граматики починається з розвитком російської літературної мови у XVIII ст. В. Н. Тредіаковський пропонує зреформувати російський правопис («Разговор между чужестранным человеком и российским об орфографии старинной и новой», 1748). У 1755 р. виступає із своєю науковою грамати́кою М. В. Ломоносов.

2. ЛЕКСИКОГРАФІЧНА РОБОТА У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ (XVI—XVIII ст.).

Складання малих словників-госаріїв для пояснення незрозумілих або малозрозумілих слів здійснювалось у східних слов'ян спершу на матеріалі книжнослов'янської та грецької мов. Такі лексичні пояснення знаходимо вже у Збірнику Святослава 1073 р. Госарій під назвою «Толкование неудобъ познаваемом вписаных ре-

¹ У львівській газ. «Вільна Україна» за 3/IV-1955 р. вміщена була фотокопія першої сторінки.

Пор. ще фоторепродукцію в брошурі П. М. Попова «Початковий період книгодрукування у слов'ян». Київ, 1958, стор. 24; також у I томі «Курсу історії української літературної мови» за редакцією І. К. Білодіда. К., 1958, стор. 69.

² Joachim Tetzner. H. W. Ludolf und Russland. DAW, Institut für Slawistik, № 6. Berlin, 1955.

чем» доданий до Новгородської Кормчої (1282). Старою формою словника, крім глосаріїв, були азбуковники або ще «алфавиты иностранных речей», що пояснювали незрозумілі книжнослов'янські та іншомовні слова, а іноді давали довідки енциклопедичного характеру. Обширніші азбуковники склались у Москві та Новгороді в XV—XVI ст.

Руські книжники широко користувались аналогічними працями українських і білоруських лексикографів XVI—XVII ст. В останній чверті XVI ст. був складений невідомим автором «Лексисъ съ тлъкованіємъ словенскихъ словъ просто». Словник містить близько 1000 «словенських» слів, пояснених тодішньою українською мовою.

У 1596 році у місті Вільні вийшов словник «ЛЕКСИСЪ СИРЪЧЪ РЕЧЕНІА ВЪКРАТЪЦЪ СЪБРАННЫ Й ИЗ СЛОВЕНСКАГО КАЗЫКА, НА ПРОСТЫ РЪСКІЙ ДІАЛЕКТЪ ИСТОЛКОВАНЫ. Л. З» (Лаврентія Зизанія). У цьому словнику пояснено 1061 слово книжнослов'янської мови тодішньою українською народною мовою.

Наприклад: АБІЄ, ЗАРАЗЪ. АЗЪ, А (-Я). АЛЧѢ, ИСТИ ХОЧѢ. БАНА. ЛАЗНА. БЕЗЪМЕН, ДЪРЕН. БЛГДТЬ, ЛАСКА. МЕСТЬ, ПОМСТА. СВѢДИТЕЛЬ, СВѢДОКЪ. СЪ ПОСТАТ, ... ВОРОГ. ЮНОША, ПАРОВОКЪ і т. д.

Закарпатський (чи покутський) русин, письменник і учений, Памво Беринда склав «ЛЕКСИКОНЪ СЛАВЕНОРЪССКІЙ И ИМЕНЪ ТЛЪКОВАНІЄ», який вийшов 1627 року в Києво-Печерській типографії; друге видання (із змінами) вийшло 1653 р. в Кутейнському монастирі біля Орші. Беринда працював над своїм словником 30 років (у Львові і Києві). В роботі використав ЛЕКСИСЪ Лаврентія Зизанія, два новгородські словники (1252 і 1431 pp.), деякі праці Максима Грека, Мануїла Ритора та записи на полях книжок, так звані «произвольники». Лексикон Беринди складається з двох частин: у першій частині (від 1 — до 328 стор.) пояснено 4980 «словенських» слів; у другій частині — ИМЕНЪ ТЛЪКОВАНІЄ — (від 329 — до 475 стор.) пояснено 2002 слова: власні імена, назви місцевостей, слова гре-

цької міфології, назви наук, предметів церковного вжитку, назви мір, звірів, птахів тощо. Усього пояснено 6 982 реєстрових слова книжнослов'янського та іноземного походження відповідниками української народної лексики (часто кількома синонімами), іноді словами кількох мов і діалектів (укр., польсь., чеськ., словацьк., мадьяр., рум., болг., серб., нім., лат., грецьк. тощо). «Лексикон славеноросський» став основою для складання словників; за його зразком були складені, наприклад, «Лексикон славено-валашескій» (1649 р.), «Синоніма славеноросская» (у II пол. XVII ст., рукопис), церковнослов'янсько-польський лексикон (1722), «славено-греко-латинський лексикон» Ф. Полікарпова (М., 1704). Лексикон Беринди знаходився в багатьох українських, білоруських і московських бібліотеках. Він відіграв важливу роль у розвитку мовної культури українського, білоруського і російського народів. Він і досі має важливе значення як цінна пам'ятка історії української мови¹.

Кілька прикладів: БАСНЬ: КАЗКА. МОНІСТО: КЛЕЙНОТ КОТОРОГО НА ШИИ НОСЯТЬ, «ХЕНДОЗСТВО ВКОЛОШІЙНЕЕ КЯКО «БРЪЧКА, КОЛНЪРЪ, ПЕРЛА, КОРАЛЪ, АБО МАНЕЛЛЪ, АЛБО ЛАНЦЪШОК. МОЛНІЄ: БЛИСКАВИЦА. МОЩИ: ЗДЪЖАТИ, ЗМОЧІ. МОЗГЪ: МОЗОКЪ. МЗДА: НАГОРОДА... БЛАГОСТЫНЯ: ДОБРОТЛИВОСТЬ, ЩЕДРОБЛИВОСТЬ, ЛАСКОВОСТЬ, МИЛОСТЬ, ДОБРОСТЬ, χρησότης..., benignitas, clementia. ВЫЯ: кратос, гобуг, МОЦ, СИЛА; δυνα, potentia, ВЕЛМОЖНОСТЬ, МОЖНОСТЬ АБО ЗВЕРХНОСТЬ. ПЪТЕЛЬ: ЧЕСКИ И РЪСКИ КОГЪТЪ, ВОЛЫНСКИ ПЪВЕНЬ, ЛИТОВСКИ (тобто по-білоруськи — Б. К.) ПЪТУХЪ... ЧПАГЪ: КИШЕНЯ... ШАБЕЛТАСЪ, БИСАГА, ТАШКА, КАПСА, ТЛУМОК, ВАЦОК, СЛОВАЦКИ ТОРБА, МОШНА, ЧЕХ. ТОБОЛА, КАЛІТА, МЪШОКЪ, «ГОРСКИ, ЕРШЕНЫ.

¹ Про пояснення імен власних у Лексиконі Беринди згадує М. Горький у творі «В людях».

З літератури про мову «Лексикона».

К. Ширский. Очерк древних славянорусских словарей, «Филол. записки», 1869, кн. 2.

П. Житецкий. Очерк литературной истории малорусского наречия. К., 1888, стор. 36—51.

С. Булич. Очерки истории языкознания в России. СПб., 1904.

З. М. Веселовська. Мова «Лексикона» Беринди, «Записки історико-філологічного відділу АН УРСР, н. XIII—XIV, 1927.

З. М. Веселовська. Український наголос в «Лексиконі» Беринди, ЗІФВ., кн. XXI—XXII.

Г. Коляда. Памва Беринда і його літературна діяльність (канд. дис.). К., 1945.

П. Й. Горецкий. Памво Беринда і його «Лексиконь славеноросский», УМШ, 1956, № 2, стор. 22—29.

В. В. Німчук. Памво Беринда і його «Лексиконь славеноросский и именъ тлькованіе» (вступна стаття до видання пам'ятки 1961 р., стор. V—XXXVIII).

Вживання П. Бериндою деяких специфічно (вузько) діалектних слів української мови, наприклад *дѣдко* (пор. надністрянське і прикарпатське «*д'ідко*» — *чорт, біс*); *ташка* (зменшене з нім. *Tasche* — *кишеня, торба*), *вацок* (те ж, словацьке), *ершени* (те ж, мад.); *бабка* (назва рослини); *подорожник* (назва рослини) і т. п., наводять дослідників на думку, що автор «Лексикона» походив з околиць, близьких до Угорщини і Словаччини (Горецкий).

Невідомий автор XVII ст. склав «Синоніма славеноросская», словник, в якому перекладає українські та іншомовні слова словами книжними, церковнослов'янськими. При цьому часто допускає помилкові тлумачення.

Приклади правильно перекладених слів: *албо* — *или*; *байка* — *баснь*; *бедра* — *чресла*; *брешу* — *лаю*; *вага* — *мѣрило*; *ванна* — *баня* (?); *воронъ* — *вранъ*; *друкую* — *печатаю* (у замість *а*), *типомъ издаю*; *журба* — *печаль, скорбь*; *немовлятко* — *отроча* і ін.

Приклади неточних та неправильних перекладів: *нива* — *браздна*; *овця* — *агница*; *огородъ* — *ограда*; *оскомини набиваю* — *оскотіниваю*; *ржа* — *гля*; *слово* — *глаголъ, рекло*; *слѣдъ* — *стопа*; *сокира* — *сѣчиво, чеснокъ* — *лукъ* і т. п.

Далі почали з'являтися спроби словників іншомовних слів. Широка російська лексикографія почалась разом з заснуванням Академії наук (1783 р.).

За 11 років (після заснування Академії) був випущений «Словарь Академії Російської» (1789—1794), який охоплював 43 257 слов'яно-російських слів і складений був за тими ж принципами, що й нормативні словники, написані вченими і письменниками Французької та Італійської академії.

У цей час у Західній Європі починаються спроби складання етимологічних словників, наприклад французький G. Menages. «Dictionnaire etymologique de la langue française». Париж, 1650 (дальші видання 1694, 1750); італійський «Origini della lingua italiana». Париж, 1669 і 1685; Ferrari. «Origines linguae italicae». Padua, 1676; для скандинавських мов: Педер Сьов (Peder Syw). «Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog» («Нові міркування про кимврійську мову» (1663) і J. Ihre (Ire). «Glossarium Suio-gothicum» (1769).

Недоліком тодішньої етимології були самовільні антинаукові узагальнення та наївні спроби виводити всі мови світу від однієї, найчастіше — староврейської (пор. Etien Guichard. „L'harmonie etymologique des langues“. Париж, 1606). Такі спекуляції робили також отці церкви (і одних, і других висміяв відомий нім. математик і філософ Wilhelm Leibniz, 1646—1716), а в нашу епоху — деякі турецькі мовознавці, які початком усіх мов називають турецьку мову.

У XVII—XVIII ст. друкуються граматики і словники різних мов Азії і Америки. В кінці XVII і на початку XVIII ст. Російська академія наук запрошує вчених для дослідження мов сибірських і кавказьких народів. Широку діяльність розгорнули Вітзен, Страленберг, Бакмейстер з участю російських академіків Гмеліна (сибірські мови), Лепехіна (мови комі), Гюльденштедта (мови Кавказу та іранські мови). Із зібраних матеріалів були складені в кінці XVIII і на початку XIX століть багатомовні словники. За Катерини II був виданий перший такий словник, зредагований академіком П. С. Палласом (1741—1811); у 1786—1787 рр. з'явилась перша частина праці під назвою «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницей всевысочайшей особы». Це були списки слів двохсот

мов і діалектів Азії (149) і Європи (51). У 1791 р. ця доповнена праця вийшла в 4 томах і охоплювала 272 мови з декількома мовами Африки і Америки. В роботі багато недоладностей і помилок.

Другою такою великою лексикографічною роботою була книга іспанського єзуїта Лоренцо Ервас-і-Пандуро (Lorenzo Hervás y Panduro, 1735—1809). Він видав 21 том своєї праці «Idea dell' Universo» — «Ідея всесвіту» в м. Cesena; сімнадцятий том — це «Каталог мов відомих народів та уваги про їх спорідненість і відмінності» (1784); цей том, доповнений і перероблений, видано потім по-іспанськи під назвою «Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas y numeracion, division, y classes de estas segun la diversidad de sus idiomas y dialectos» (6 томів; Мадрид, 1800—1804). Тут описано близько 300 мов народів Америки, Азії і Європи. За свідченням сучасників, Лоренцо Ервас-і-Пандуро написав понад 40 граматик американських мов.

Останнім і найбільш відомим, хоч і слабо опрацьованим, було берлінське видання І. Х. Аделунга (1732—1806) «Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem «Vater unser» als Sprachprobe in beinahe fünfhundert Sprachen und Mundarten» (1806—1817, 4 томи; третій — у трьох частинах). Після смерті Аделунга роботу закінчив І. С. Фатер (1771—1826).

Цією лексикографічно-каталогізаційною роботою закінчується давніший період науки про мову і починається нова ера в історії мовознавства.

Примітка. У XVIII ст. у працях деяких англійських, французьких і німецьких філософів (Руссо, Гердер, Горн-Тук і ін.) була дискредитована проблема походження мови. «Французьке лінгвістичне товариство» — «Société de linguistique de Paris» у 1865 році вилучило цю проблему з числа дослідної тематики.

VI. ПЕРЕДВІСНИКИ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА.

Про схожість між семітськими мовами знали вже в середньовіччі. На початку XVII ст. спорідненість семітських мов як єдиної сім'ї встановив французький гебраїст Гішар (E. Guichard) у своєму фантастичному творі «Етимологічна гармонія мов» (1606).

До XVI ст. вченим відома була також близькість між ірландською і валійською мовами.

Знаменитий чеський педагог Ян Амос Коменський (Jan Amos Komensky) (1592—1670) у XVII ст. вказав на спорідненість між малярською мовою і фінською. Загальні міркування про спорідненість мов знаходимо у книзі Гвівельма Постеллуса (1510—1581) під назвою «Про спорідненість мов» (1538).

У кінці XVI ст. (1599) Йосиф Юстус Скалігер (1516—1609) написав першу спробу класифікації європейських мов під назвою «Міркування про мови європейців» (книга лат. мовою вийшла посмертно, 1610 р.). Й. Ю. Скалігер виводив європейські мови з одинадцяти основних мов.

У XVI—XVII ст. відкрито, що спільним джерелом походження романських мов є народна латинь у її змішанні і схрещенні з мовами племен Галлії, Іберії, Італії, Дакії і ін.

У XVII ст. першу спробу порівняння слов'янських мов зробив хорватський учений Юрій Крижанич (1617—1683), який довгі роки прожив у Росії¹.

¹ Юрій Крижанич, провісник просвітительських ідей, які пізніше (у XVIII ст.) поширені були на Заході, учився в Київському Могилянському колегіумі, потім жив у Москві і на засланні в Тобольську (15 років). Його «Граматичко наказаније...» вперше було видано Бодяньським в «Чтениях общества истории и древностей российских» 1848 р., кн. 1; 1859 р., кн. 4. Про діяльність Крижанича писали: А. Маркевич. Юрий Крижанич и его литературная деятельность. Варшава, 1876. Б. Гольдберг. Сочинения Крижанича и русская действительность XVII века. Москва, 1950.

Проте його «Граматичко наказаније об руском језику», написане у 1666 році в Тобольську як задум універсальної спільнослов'янської граматики на базі російської мови з елементами хорватської і інших слов'янських мов, треба вважати відгомном раціоналістично-філософської граматики.

У XVII ст. оригінальну і ширшу класифікацію мов склав німецький філософ і математик В. Лейбніц — Wilhelm Leibniz (1646—1716). Відомі йому мови він поділив на дві великі «сім'ї»: 1) арамейську (семітську) і 2) яфетичну. До арамейської сім'ї входила вітка скіфська з мовами фінськими, тюркськими, монгольськими, слов'янськими. До яфетичної сім'ї входили кельтські і інші європейські мови. Фантастичність класифікації Лейбніца сьогодні очевидна.

Взятий в полон під Полтавою (1709 р.) шведський учений Філіпп Йоганн Страленберг, вивчивши мови деяких народів Росії, написав 1730 р. розвідку про спорідненість фінно-угорських мов. Страленберг видав порівняльні таблиці мов Північної Європи, Сибіру і Північного Кавказу. Він поклав основи класифікації тюркських і інших мов.

Хронологічно найближчим з передвісників порівняльно-історичного мовознавства був відомий російський учений М. В. Ломоносов, автор першої наукової граматики російської мови. У передмові («Предисловии») до граматики під заголовком «О пользе книг церковных в российском языке» (1757) та в незакінченій роботі «О сродных языках российскому и о нынешних диалектах» Ломоносов виклав думки про відношення між слов'янськими мовами і російською, відкрив спорідненість між слов'янськими і іншими індоєвропейськими мовами.

МОВОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА ЛОМОНОСОВА (1711—1765)

М. В. Ломоносов, видатний російський дослідник і мислитель, автор наукових праць із різних галузей знань, має значні заслуги в загальному і російському мовознавстві. Його ідеї вивчення мови на десятки років випередили європейську філологічну думку. Ломоносов склав першу наукову «Российскую грамматику» (1755—

1757), яка послужила основою для наступних праць з російської мови. «Российская грамматика» Ломоносова складається з шести розділів — «наставлений»: 1) загальні проблеми граматики, 2) фонетика, 3) орфографія, 4) словотвір, 5) словозміна (іменників, прикметників, числівників, типи дієвідмін; характеристика інших частин мови) та особливості окремих частин мови, 6) синтаксис.

Ломоносов чітко відрізняв російську мову від старослов'янської, вказував на відмінності від інших слов'янських. Важливе значення мають його висловлювання про порівняльне та історичне вивчення мов. Ломоносов цікавився слов'янськими, балтійськими та іншими індоєвропейськими мовами, а також мовами інших сімей. Слов'янські мови він поділяв на дві групи: північно-західну і південно-східну, вказав, що східнослов'янські мови ближчі до південнослов'янських, ніж до західнослов'янських.

Ломоносов відрізняв «сродственные» і «несродственные», тобто споріднені і неспоріднені мови.

Генетичний зв'язок слов'янських і балтійських мов він доводив не тільки за допомогою лексики (наприклад, етимологічною єдністю назви бога грому і блискавки — Перун, балт. Перкун), але й на підставі подібностей у граматичних формах. У своїй «Древней российской истории» Ломоносов говорить про близькість слов'янських та іранських мов. У матеріалах до його «Российской грамматики» збереглися записи про «числа споріднених мов», порівняльні таблиці від 1 до 10 мовою російською, грецькою, латинською і німецькою, які Ломоносов планував використати у своїх мовознавчих роботах. Порівнюючи російські слова з відповідними грецькими словами, Ломоносов встановив деякі правильні відповідності, наприклад, грецьке $\nu\epsilon\rho\alpha\nu\omicron\varsigma$ і рос. відповідник журавль, укр. журавель; гр. $\delta\eta\rho$ рос. деверь, укр. дівер(ко) (застар.); гр. $\delta\omicron\rho\omicron\nu$ рос. дар, укр. подарунок тощо.

Ломоносов висловив важливу думку про походження споріднених мов з одного джерела — прамови, а також про те, що сучасні індоєвропейські мови утворилися в результаті диференціації колишньої прамови (таке положення знаходимо пізніше в порівняльно-історичному мовознавстві).

Широко відоме вчення Ломоносова про так звані «три штилі» мови в творах художньої літератури і публіцистики: високий, середній і низький, залежно від кількості вжитих слів у мові: архаїчних, сучасних загальнонародних, змішаних (перших з другими) і розмовних та провінціальних.

У § 112 «Российской грамматики» Ломоносов говорить про три «головні російські діалекти» — 1) московський, 2) поморський, 3) український. Два перші охоплювали північні і центральні говори російської мови. Ломоносов знав, що третій відмінний від двох перших, але він тоді ще не міг знати, що це окрема самостійна мова українського народу (П. С. Кузнецов) ¹.

Значення мовознавчої діяльності М. В. Ломоносова полягає, по-перше, у створенні ним знаменитої «Российской грамматики»; по-друге, у його сміливих спробах порівнювати та історично пояснювати слов'янські, угорфінські й інші мови, споріднені і неспоріднені. Дослідний метод Ломоносова характеризується тісним зв'язком практики (багатий матеріал) з теоретичними висновками і узагальненнями ².

¹ П. С. Кузнецов. У истоков русской грамматической мысли. М., 1958, стор. 44.

² П. С. Кузнецов. М. В. Ломоносов и русская диалектология, «Бюллетень Диалектол. сектора Ин-та русского языка АН СССР», вып. 5, 1949; О трудах М. В. Ломоносова в области исторического и сравнительного языкознания, «Уч. записки Моск. университета», вып. 150; М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений, т. 7 (1952); лингвистический обзор, ВЯ, 1953, № 6.

Т. А. Шаповалова. Языковедческие воззрения М. В. Ломоносова, «Ученые записки Борисоглебского пед. ин-та», вып. 1. Борисоглебск, 1956.

Доклады и сообщения, посвященные 250-летию со дня рождения М. В. Ломоносова, серия филологическая № 8, УГУ. Ужгород, 1962.

VII. ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО XIX СТ. ТА ЙОГО НАПРЯМИ.

Після трьохсотлітньої нагромаджувальної описово-граматичної і лексикографічної роботи (XVI—XVIII ст.) на цій базі європейські вчені знайшли творчий метод дослідження мов — порівняльно-історичний метод. Цей метод відкрив широкі можливості суворо науково пояснювати особливості мовних явищ і правильно їх оцінювати. Він допомагав вирішувати багато складних питань у розвитку кожної окремої мови та питання спорідненості мов між собою. За допомогою цього методу вчені розшифровували відкриті в археологічних розкопках тексти і написи давно вимерлих мов; при застосуванні цього методу можна побудувати історію окремих мов і мовних груп. Цей метод зробив мовознавство самостійною і точною наукою.

Відкриття порівняльно-історичного методу не належить якомусь одному вченому або одній країні. У першій чверті XIX ст. цей метод майже одночасно і незалежно один від одного застосовували вчені в кількох країнах.

А. ОСНОВОПОЛОЖНИКИ І ПЕРША ГЕНЕРАЦІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА

У другому десятиріччі XIX ст. з'являються перші лінгвістичні праці, побудовані на принципах порівняльно-історичного дослідження. Виступають перші автори з своїми новими працями. Датський мовознавець Расмус Крістіан Раск (1787—1832) написав «Дослідження про походження старопівнічної або ісландської мови», з яким виступив на конкурсі 1814 р.; надруковано у 1818 р.; професор Берлінського університету Франц Бопп (Franz Bopp, 1791—1867) опублікував у 1816 р. порівняльне дослідження під назвою «Про систему санскритської діе-

відміни в порівнянні з дієвідміною грецької мови, латинської, перської і германської» — „Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache“. Ф. Бопп вказує на спільне походження цих мов і намагається знайти первісне їх джерело шляхом сміливих припущень про аглютинацію («склеювання») різних коренів. Ця праця була розгорнута пізніше у трьох томах під назвою «Порівняльна граматики санскриту, зенд, вірменської мови, грецької, латинської, литовської, старослов'янської, готської і німецької» — „Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen“, 1 вид. Берлін, 1833—1852; 2-е вид. 1857—1861; 3-е вид. 1868—1870. Праця перекладена французьким мовознавцем М. Бреалем (1832—1916) під назвою „Grammaire comparée des langues indoeuropéennes“ (1866—1874) в 4 томах.

З основоположників порівняльно-історичного мовознавства треба назвати також німецького вченого Якова Грімма (Jakob Grimm, 1785—1863). Перший том його «Німецької граматики» — „Deutsche Grammatik“ вийшов у 1819 р., 2-е вид. 1822; потім були надруковані ще три томи, останній 1837 року (перевидано в роках 1869—1898). Насправді, це не була граматики німецької мови, а порівняльно-історична граматики германських мов. Про неї схвально відзивалися К. Маркс і Ф. Енгельс.

У східних слов'ян одночасно з датським і німецькими лінгвістами в галузі порівняльно-історичного мовознавства перші шляхи прокладав російський мовознавець Олександр Христофорович Востоков (1781—1864), який у 1820 р. виступив із своїм «Рассуждением о славянском языке, служащим введением к грамматике сего языка, составленной по древнейшим оного письменным памятникам» (надруковано в «Трудах общества любителей российской словесности» т. XVII) / Філософську, власне ідеалістичну основу новому мовознавству намагався дати німецький учений Вільгельм Гумбольдт (Wilhelm Humboldt, 1767—1835) своїм вченням про дві в мові «законів розвитку духу». Проте в його праці „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des

Menschengeschlechts“ (1836), тобто «Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства» (зб. вид. творів 1948, том 6), а також у тритомному дослідженні „Über die Kawi — Sprache auf der Insel Java“, опублікованому в 1836—1840 рр., знаходимо розуміння мови як безперервного творчого процесу. Проблему форми і змісту Гумбольдт вирішує як їх діалектичну єдність у мові: в мові існує змістовність форми і оформленість змісту. Мову він визначає як знаряддя думки.

В. Гумбольдт перший склав морфологічну класифікацію мов, поділивши їх на типи: ізолюючий, аглютинативний, флективний і полісинтетичний.

1. ПРО ЗНАЧЕННЯ САНСКРИТУ ДЛЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА.

Порівняльно-історичний метод утвердився і зміцнів на базі вивчення санскриту — мови староіндійських гімнів, відкритої європейцями тільки у XVIII ст.¹ Мовою індійців перший зацікавився в XVI столітті італійський мандрівник Філіппо Сассеті. Він помітив генетичну подібність індійських слів з італійськими і латинськими і писав про це до знайомих в Європі у своїх «Листах з Індії». На жаль, вчені, які займалися мовознавчими питаннями, тоді на це не звернули належної уваги.

Тільки у другій половині XVIII ст. знання санскриту принесли в Європу англійці. Заохпившись цією старовинною мовою, перший вивчив санскрит англійський учений Уільям Джонз (1746—1794), який заснував Калькутті інститут східних культур «Азійське товариство» — “Asiatic society” і 1786 року видав науковий журнал під назвою «Азійські дослідження» — “Asiatic Researches”. У першому томі була опублікована характеристика санскритської мови і вказана її подібність з європейськими мовами. Першу граматику санскритської мови видав Г. Т. Кольбрук (Colebrooke). На велике значення санскриту для мовознавства перший в Західній

¹ Про Індію як «країну чудес» відомо було із старорурської повісті «Александрія», з оповідань венеціанського купця Марка Поло (XIII ст.), з опису тверського купця (XV ст.) Афанасія Нікітіна.

Європі звернув увагу Фрідріх Шлегель (Fr. Schlegel) у своїй роботі «Про мову і мудрість індійців» — „Über die Sprache und Weisheit der Inder“ (1808). Перша спроба порівняння російської мови і санскриту була опублікована в Петербурзі 1811 року (без прізвища автора).

Блискучим досягненням індології в Росії було видання (Бетлінгом і Ротом) двох санскритських словників — повного семитомного (1852—1875) і короткого (1879—1889). Ці грандіозні видання Російської академії наук і досі є основоположними для індологічних студій у багатьох країнах світу. Санскритологія у східних слов'ян розвивалась ширше і глибше, ніж в Західній Європі. Одна з перших граматик «палі» І. П. Мінаєва (видаана в Петербурзі) була незабаром перекладена французькою і англійською мовами. Санскрит досліджували і викладали у II пол. XIX і на початку XX ст. російські мовознавці: П. Ф. Фортунатов у Московському університеті, Д. І. Кудрявський в Дорпатському (Юрїївському) університеті, В. О. Богородицький в Казанському університеті, Ф. Ф. Кнауер в Київському університеті, А. І. Томсон в Одеському університеті; відомі також санскритологи акад. С. Д. Ольденбург (1869—1934), акад. Ф. І. Щербатської (1866—1942) і ін.

Професор П. Ріттер (Харківський університет) переклав українською мовою поему Калідаси «Хмара-вістун» та інші твори староіндійської літератури (переклад поеми опубліковано 1958 р.).

Акад. Михайло Якович Қалинович (1888—1949) відомий як автор праць із староіндійської мови і літератури.

У склад радянської порівняльної індології ввійшло також циганознавство. Циганська мова вивчається як одна з мов індійської групи. Зроблено записи циганських діалектів, головним чином, на півдні РСФСР і УРСР¹.

У працях Раска, Боппа, Грімма, Востокова були закладені основи порівняльно-історичного мовознавства. Було підкреслено необхідність аналізувати граматичні форми і на цій підставі встановлювати спорідненість або неспорідненість мов; у лексиці відрізняти корінні (свої) і запозичені слова. Основоположники нового методу в мовознавстві прикладом своїх досліджень виразно пока-

¹ Дослідження, грамика і цигансько-російський словник М. В. Сергієвського і А. П. Баранникова.

зали необхідність ґрунтового історичного аналізу звуків мови (звукові співпадання часто можуть бути випадковими), потребу простежувати розвиток звукосполучень на протязі довгого періоду їх існування в одній мові і в групі споріднених. У процесі такого аналізу можна виявити певні закономірності звукових змін у мовах. Врахування таких закономірностей стало найважливішим правилом порівняльно-історичного мовознавства. Раск і Грімм визначили закон германського пересунення приголосних, яке виділяє германські мови в окрему групу в індоєвропейській сім'ї. Врахування цього пересунення приголосних допомагає відкривати споріднені зв'язки між зовнішньо неподібними словами та формами германських мов і мов інших груп індоєвропейської сім'ї. Я. Грімм відкрив закон старовірхньонімецького (ahd) пересунення приголосних, внаслідок чого верхньонімецька мова має інший звуковий характер, ніж нижньонімецькі діалекти. Аналогічне пересунення приголосних спостерігається в мові вірменській, осетинській і хеттській.

В основу періодизації історії німецької мови Грімм поклав історично-фонетичний критерій. Друга зміна приголосних виділяє старовірхньонімецьку мову із західної вітки германських мов; ця (ahd) мова має повний вокалізм ненаголошених складів; їх редукція спостерігається в писаних пам'ятках XII ст., і це є підставою для виділення середньовірхньонімецького періоду (mhd); а стягнення давніх дифтонгів і дифтонгізація довгих голосних у XV—XVI ст.— це ознака нововірхньонімецького періоду — nhd.

Періодизацію історії мови не можна будувати на базі розвитку всіх структурних ланок мови одночасно, тому що різні системи мови розвиваються по-різному (не одночасно). Внаслідок дуже повільних темпів розвитку граматичної будови (морфологічних та синтаксичних явищ) граматичний критерій не годиться для визначення періодизації історії мови. Він тільки в окремих випадках може бути корисний; наприклад, перехід від староіранського до середньоіранського стану характерний руйнуванням флексій і переходом від синтетичного до аналітичного способу вираження граматичних відношень, хоч і тут джерелом цих граматичних змін був звуковий фактор: фонетичний розпад словозмінних еле-

ментів. Недоцільний також лексичний критерій, тому що розвиток лексики відбувається більш або менш бурливо в різні епохи і не дає потрібних опорних пунктів для виділення дійсних періодів у розвитку мови в цілому. Для періодизації історії мови не можна брати критерієм також суспільні формації (феодалізм, капіталізм тощо), тому що зміни в граматиці і звуковій структурі мови не залежать від змін суспільного ладу.

Отже, тільки звукові зміни, які послідовно в усіх словах і формах охоплюють мову, можуть служити таким критерієм, бо вони за певний, досить тривалий період часу надають мові іншого вигляду (характеру), що його гостро відчуває дослідник. Звукові зміни в мові, що охоплюють широку територію, є тими віхами, які допомагають лінгвістам встановити окремі епохи в розвитку мови. Періоди між двома значнішими і загальними звуковими зрушеннями вважаються єдностями, що їх умовно назвали ступенями в розвитку мови.

2. ПОРІВНЯЛЬНЕ МОВознавство у СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (СЛОВ'ЯНОзнавство).

Олександр Христофорович Востоков (1781—1864) перший в історії слов'янського мовознавства зробив успішну спробу визначити особливості взаємовідношення слов'янських мов та їх ступені близькості до старослов'янської мови за допомогою порівняльно-історичного аналізу звукового складу слов'янських мов. Продовженням досліджень була 20-річна праця «Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея» (1842), видання «Остромирова евангелия» (1843), «Словарь церковнославянского языка» (2 томи, 1858—1861) і ін. У названій статті «Рассуждение» (1820) Востоков визначив хронологію старослов'янських пам'яток, показав відмінності між староруською і старослов'янською мовами, пояснив звукове значення старих юсів та їх відношення до польських носових голосних, проаналізував утворення прикметникових закінчень, виявив відсутність дієприслівників у старослов'янській мові тощо. Він встановив періодизацію старослов'янської і російської мов. Востоков висловив думку про можливість створення системи праслов'янської мови шляхом порівняння збережених слов'янських діалектів.

У своїй «Русской грамматике» (1831) О. Востоков, відкинувши тодішню формально-логічну схему, детально розглядає і зіставляє мовні форми різних стилів, використовує факти живої розмовної мови і порівнює з матеріалом споріднених мов. Він перший встановив, що для синтаксису російської мови характерна перевага двочленного речення (до того часу за логічною схемою вважали, що речення в будь-якій мові — тричленне: з суб'єктом — предикатом — зв'язкою). Синтаксичні погляди Востокова мали великий вплив на пізніших російських синтаксистів. В. В. Виноградов з цього приводу відзначає «...з іменем О. Х. Востокова пов'язується нове розуміння будови найбільш вживаних типів двочлених... речень в російській мові»¹. О. Х. Востоков є одним з перших видатних представників порівняльно-історичного мовознавства.

* *
*

Заслугою перших представників порівняльно-історичного мовознавства була також розробка так званої теорії аглютинації, пов'язаної з діяльністю Ф. Боппа. У своїй «Порівняльній граматиці» (дев'яти індоєвропейських мов) він поставив завдання використати порівняльний матеріал з метою дослідження генезису (походження) різних граматичних форм. Давніша теза про внутрішню зміну кореня як єдине джерело походження флексії ставала неспроможною. Бопп перший висловив думку, що зовнішня флексія утворилася з колишніх самостійних слів. Ця думка була стимулом для дослідження граматичних закінчень. Бопп інтенсивно працював над вирішенням питання про походження відмінкових закінчень іменників та особових закінчень дієслова, намагаючись довести, що закінчення за своїм походженням, є, головним чином, застиглими елементами (рудиментами) займенників.

Його теорія про те, що всяка граматична форма виникла в результаті складання (злиття) самостійних слів шляхом втрати самостійного лексичного значення в не-

¹ В. В. Виноградов. Синтаксические воззрения А. Х. Востокова и их значение в истории русского языкознания, «Известия Академии наук СССР», Отделение литературы и языка, т. X, вып. 2, 1951, стор. 121.

наголошеній позиції, через що змінювалась і скорочувалась, зустріла в кінці XIX ст. скептичне заперечення, насамперед з боку видатного представника школи молодограматиків (Junggrammatiker) Карла Бругмана, який вважав, що це питання не може бути науково розв'язане. Проте в XX ст. мовознавці знову вернулись до питання про походження окремих граматичних форм і флексій. Одні стали уточнювати бопівську теорію словоскладання, інші спробували дати нове пояснення походження флексій, а саме за допомогою теорії локалізації. Прихильники цієї теорії твердили, що флексії утворилися в результаті використання того чи іншого елемента, виділеного з будь-якого слова з певною семантикою в характері ознаки граматичної категорії відповідного значення. І одні і другі знаходили приклади на підтвердження своїх теорій. Треба зауважити, що процес утворення флексій не простий, а складний і багатоплановий; у ньому перехрестилось кілька шляхів розвитку, і тому в кожному конкретному випадку треба шукати такий шлях формування, який найкраще відповідає розвитку даної флексії.

Великим досягненням лінгвістики першої половини XIX ст. було створення першої історичної граматики (Я. Грімм). Ідея історичної граматики знайшла ентузіастів серед російських мовознавців: Федора Івановича Буслаєва (1818—1897) і Ізмаїла Івановича Срезневського (1812—1880).

У 1858 р. Ф. І. Буслаєв опублікував свою «Историческую грамматику русского языка», в якій, спираючись на досвід Я. Грімма, широко застосував історичний метод і приділив значну увагу семантиці граматичних форм; останнє вигідно відрізняє граматику Буслаєва від граматики Грімма. Буслаєв підтримав тезу Грімма про необхідність вивчення історії кожної мови у зв'язку з історією її носія — народу, який створив дану мову і користується нею як засобом спілкування на протязі століть. Ф. І. Буслаєв успішно займався також дослідженням мови усної народної творчості. Вперше в історії слов'янського мовознавства він звернув увагу на потребу вивчення народних говорів, що дало поштовх до розвитку російської, української і білоруської діалектології.

Буслаєв відрізнявся від Грімма в поглядах на розви-

ток мови. Грімм висловлював думку, що мови не розвиваються, а регресують, вироджуються; він вказував, що старогерманські мови мали велике багатство різноманітних флексій, а сучасні германські мови це багатство різноманітних флексій втратили. Буслаєв бачив прогрес в історичному розвитку народу і, зв'язуючи з ним історію мови, стверджував прогрес у розвитку мови. Він розумів також значення комунікативної функції мови і те, що мова фіксує у своєму розвитку результати людського мислення¹.

У книзі «О преподавании отечественного языка», що вийшла у двох частинах 1844 р., Буслаєв підкреслює необхідність історичного вивчення мови та потребу пізнання закономірностей її розвитку. «Вся справа в тому,— говорить Буслаєв,— щоб законові дати першість перед неправильністю і правилу перед винятками»². У другій частині поданий широкий матеріал з історії російської літературної мови. Увагу читача привертають до себе розділи про стилістику, де в цікавій формі викладена історія слів, які означають важливі поняття (юридичні, військові і інші терміни, архаїзми, іншомовні слова і т. д.).

* * *

У зв'язку з відродженням студій порівняльного слов'янознавства в першій половині XIX ст. російський археолог і географ П. І. Кеппен під час свого відрядження за кордон (1821—1823 рр.) відвідав західнослов'янських учених. У Відні (1822) він зустрівся з Копітаром і Добровським, які довідались від нього про знаменитий твір Востокова «Рассуждение». У Новому Саді Кеппен познайомився з Шафариком. У 1823 р. він зустрівся в Празі з Добровським і Ганкою. Почувши про недавно відкриті «Фрейзінгенські листки», Кеппен поїхав до Мюнхена, де зберігалась ця пам'ятка, і зняв з неї копію.

¹ Див. Опыт исторической грамматики русского языка, ч. I. Универс. типография, 1858, стор. XIV—XVIII. Також: Историческая грамматика. М., 1959, стор. 21.

² Ф. И. Буслаев. О преподавании отечественного языка. М., 1941, стор. 30—31.

яку потім видав О. Х. Востоков і визначив її мову як хорутанську (словінську).

Тому що для викладання славістики в Росії не було спеціалістів, тодішній міністр освіти О. С. Шишков доручив Кеппену запросити учених слов'янських країн. 1825 р. Кеппен рекомендував чеських учених Ганку до Петербурзького університету, Шафарика до Московського і Челяковського до Харківського. Здійсненню призначення чеських учених на ці пости перешкодив інший проект, який передбачав готувати своїх спеціалістів при Дерптському університеті і посилати кандидатів до вдосконалення за кордон. У 1835 р. був впроваджений в Росії новий університетський устав, за яким при університетах створювались нові кафедри, в тому числі й кафедра «історії літератури слов'янських нарідів». Для підготовки кадрів було запропоновано університетам підшукати талановитих кандидатів. На цю пропозицію відгукнулись чотири університети і висунули своїх кандидатів: Петербурзький — П. Прейса (1810—1846), Московський — О. М. Бодяньського (1808—1877), Казанський — В. І. Григоровича (1815—1876), Харківський — І. І. Срезневського (1812—1880).

П. Прейс, перебуваючи за кордоном протягом трьох років (1839—1841), інтенсивно готувався до професорської діяльності. Повернувшись на батьківщину, кілька останніх років свого короткого життя викладав у Петербурзькому університеті.

В. І. Григорович протягом трьох років був у науковій подорожі (1844—1847) на півдні — в Болгарії, Македонії, в Солуні, на Афоні (де відкрив «Маріїнське євангеліє»), в Далматії, Чорногорії, потім у Відні та в Чехії і Моравії. У македоно-болгарських говірках він знайшов залишки носової вимови голосних, що послужило підтвердженням гіпотези про старослов'янську мову як предка македонської і болгарської мов. З 1864 по 1876 р. Григорович працював в Одесі.

Осип Максимович Бодяньський (1808—1877) закінчив Московський університет і 1837 р. захистив магістерську дисертацію на тему: «Про народну поезію слов'янських племен». Одержавши наукове відрядження, Бодяньський пробув за кордоном п'ять років (1837—1842). Він відвідав усі слов'янські країни, де знайомився з мовами слов'янських народів, їх літературою і фольк-

лором. У Празі вчився під керівництвом Шафарика, якого глибоко поважав. Бодяньський переклав російською мовою твори Шафарика „Slovansky Narodopis“ (1843), „Slovanske starozitnosti“ (1848) та інші праці і опублікував їх, головним чином, у журналі «Чтения общества истории и древностей российских». За редакцією О. М. Бодяньського вийшло в світ 97 томів журналу «Чтения», де було надруковано багато цікавих історичних та фольклорних матеріалів. З цими матеріалами знайомився Т. Г. Шевченко.

У 1855 р. Бодяньський надрукував свою працю «О времени происхождения славянских письмен». Цією важливою темою займались пізніше відомі вчені (Д. Ф. Беляев — 1886 р., П. Ф. Фортунатов — 1913 р., В. Ягич, Є. Ф. Карський — 1917 р. і інші). Ще й сьогодні, зокрема про глаголицю, з'являються нові й цікаві статті (наприклад, Н. А. Константинова в «Очерках и исследованиях по истории языка», ЛГУ, 1957 р., УЗ ЛГУ № 197; М. И. Приваловой в «Очерках истории языка», УЗ ЛГУ за 1960 р. № 267).

Від О. М. Бодяньського міг Шевченко багато довідатись про Шафарика і про інших діячів слов'янського відродження. Т. Шевченка і О. Бодяньського єднало довголітнє дружнє листування. У передмові до другого видання «Кобзаря» (1847 р.) Т. Шевченко згадує відомого сербського культурного діяча і письменника Вука Караджича і чеського ученого Шафарика. Поема «Єретик» (1845) присвячена великому чеському слов'янофілові Павлу Шафарикові.

У 1863—1867 рр. О. М. Бодяньський опублікував у «Чтениях» 16 списків «Життя Константина Философа» і 8 списків «Життя Мефодія». Вперше ці так звані «Паннонські легенди» відкрив 1843 року А. В. Горський. Публікація цих пам'яток послужила новим джерелом для багатьох наукових досліджень у XIX і на початку XX ст.

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812—1880), відомий філолог-славист і палеограф, основоположник східнослов'янської історичної лексикології і лексикографії, вчився і працював спочатку в Харківському університеті. У перші роки своєї наукової діяльності, після закінчення університету 1829 року, І. І. Срезневський глибоко вивчав український фольклор і етнографію України, йдучи разом із загальним рухом відро-

дження слов'янських народів. У 1831 р. він надрукував свої записи українських народних пісень разом з власними віршами в харківському «Українському альмамаці».

У 1832 р. І. І. Срезневський опублікував «Словацькі пісні», статті про «Краледворський рукопис», про чеський словник Юнгмана та про здрібнілі імена в слов'янських мовах.

З 1833 по 1838 рік І. І. Срезневський редагував у Харкові збірник «Запорожская старина», який відіграв велику роль у вивченні українського фольклору, етнографії, історії і народної мови (ч. I, у трьох книгах, вийшла у 1833—1834 р.; ч. II, також у трьох книгах, видавалася в роках 1834, 1835 і 1838).

Т. Г. Шевченкові дуже сподобалась «Запорожская старина». Він з захопленням читав її і високо цинив роботу І. І. Срезневського (пор. лист Т. Шевченка до П. Корольова, писаний 22-го травня 1842 р.).

У 1834 р. в «Ученых записках Московского университета» була надрукована стаття І. І. Срезневського «Взгляд на памятники украинской народной словесности». У цій статті Срезневський так характеризував українську мову: «Тепер, здається, вже ні для кого і ні для чого доводити, що мова українська (або як бажано іншим звати — малоросійська) є мова, а не наріччя російської чи польської, як доводили деякі; і для багатьох переконливо, що ця мова є однією з найбагатших мов слов'янських: що вона не поступиться, наприклад, богемській у численності слів і виразів, польській — у живописності, сербській — у приемності; що ця мова, яка, будучи ще не обробленою, вже може зрівнятися з мовами освіченими, за гнучкістю і багатством синтаксичним — мова поетична, милозвучна, живописна... Ні! яка б доля не спіткала її, що б не діяла з нею легко-важність і випадок, вона не зникне» (цит. стаття, стор. 134—135) ¹.

Характеризуючи російську мову в «Мыслях об истории русского языка» (СПб., 1850), Срезневський вказав також ряд особливих діалектних рис української мови в різних її відгалуженнях.

¹ Переклад за статтею В. С. Вашенка «І. І. Срезневський як дослідник української мови», УМШ, 1958, № 3, стор. 23—27.

У «Вестнику Русского географ. об-ва» за 1852 р. (ч. IV, стор. 1—28) була надрукована праця «Русь Угорская», в якій І. І. Срезневський, описуючи закарпатські говірки, вперше в українській діалектології дав зразки дослідження методом лінгвістичної географії.

Через рік після опублікування магістерської дисертації (з теорії політ. наук, 1836 р.) І. І. Срезневський був призначений (1837 р.) ад'юнкт-професором на кафедрі політичної економії і статистики в Харківському університеті. Одержавши наукове відрядження при активному сприянні декана філологічного ф-ту П. Гулака-Артемовського¹, поїхав за кордон, де перебував три роки (1839—1842). Він вивчав санскрит у Берліні у Ф. Боппа, чеську і інші слов'янські мови в Празі у Челяковського, Шафарика і Ганки, сербську мову — у Відні у Вука Караджича. Повернувшись з відрядження, працював професором слов'янознавства в Харківському університеті до 1847 р. У цьому році перейшов до Петербурга, де очолив кафедру «слов'янських нарід» в університеті і керував її роботою протягом 33 років.

Із закордонного відрядження І. І. Срезневський привіз багато цікавих матеріалів, на підставі яких ще в Харкові написав низку наукових праць з літератури, мови, етнографії та ін. (1843—1846 рр.).

У 1849—1850 рр. вийшла програмова праця І. І. Срезневського «Мысли об исторіи русскаго языка и другихъ славянскихъ нарѣчій», яка мала вплив на розгортання досліджень з русистики і загальної славистики. Основні положення, що їх висловує автор «Мыслей», такі: «...історія мови, невіддільна від історії народу, повинна входити в народну науку як її необхідна частина»; «кожне слово для історика є свідство, пам'ятка, факт життя». Особливого значення І. І. Срезневський надавав лексиці, як дуже рухливій ділянці мови, яка у своєму розвитку відбиває різні явища і зрушення в житті народу.

Ці висловлювання достатньо пояснюють обставину, чому І. І. Срезневський виняткову увагу звертав на дослідження староруської лексики. У більшості статей про російську, староруську та церковнослов'янську мову лексика становить важливу частину його дослідження.

Колосальною і дуже цінною була робота І. І. Срез-

¹ Див. Сборн ОРЯС, 1881, т. XXII, стор. 66.

невського над дослідженням найстаріших пам'яток слов'янського письменства (4 томи, 1864—1868). Тільки в одному з чотирьох томів під назвою «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках» надруковано 91 дослідження автора (див. Зап. АН, XI—XXXIX). Важливим було також відкриття І. І. Срезневським Савиної книги — старослов'янської пам'ятки XI ст.

Багато займаючись стародавніми пам'ятками, І. І. Срезневський глибоко вивчив характер і типи старого слов'янського письма і склав перший підручник палеографії «Славянская палеография» (1865), на якому могли базуватися пізніші — О. І. Соболевського і Є. Ф. Карського¹.

Найбільшим досягненням багаторічної лексикографічної праці академіка І. І. Срезневського був його тритомний словник «Материалы для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ», побудований на величезному матеріалі старих пам'яток XI—XV століть, виданий Академією наук після смерті автора; I т. А—К — 1893 р., II т., Л—П — 1895 р., III т., Р—Ѡ — 1903 р. Томи I—III цього словника (з доповненнями А—Я, 1912 р.) налічують 5178 сторінок + вступних Х—XIX і 62 стор. скорочень. «Материалы» перевидано фототипічним способом у 1958 р. до IV Міжнародного з'їзду славистів у Москві.

Незважаючи на певні недоліки (див. «Уч. записки МГУ», 1946, т. III, кн. I), «Материалы» Срезневського залишаються і досі єдиним систематичним дослідженням староруської лексики. І. І. Срезневський написав також ряд цікавих статей з питань шкільного навчання російської мови, наприклад, «Замечания о первоначальном курсе русского языка» (1859), «Об изучении родного языка вообще и особенно в детском возрасте» (1860), «Замечания об изучении русского языка и словесности в средних учебных заведениях» (1871) та інші. Перші дві роботи перекликаються з ідеями Т. Шевченка, який в останні роки свого життя багато працював над поширенням і піднесенням освіти серед українського народу.

¹ Про українську мову в працях Ю. Карського інформує читачів журналу «Українська мова в школі» стаття П. Д. Тимошенка, УМШ за 1961 р., № 3.

І. І. Срезневський створив у Петербурзі літературно-мовознавчу школу. Його учнями і послідовниками були: Пипін, Чернишевський, Протопопов, Лавров, Ламанський, Лавровський П. А. і інші.

Від 1847—1880, 1880—1887, 1887—1920 рр. у Петербурзькому, потім Петроградському, тепер Ленінградському університеті продовжується слава традиція славістичної школи Срезневського—Ягича—Шахматова.

* *
*

У рядах піонерів відродженого слов'янознавства знаходився також Михайло Олександрович Максимович (1804—1873), який (як і Бодяньський) учився в Московському університеті і закінчив його в 1823 р. Тут Максимович писав свої перші роботи з природознавства, досліджував питання історії, археології, етнографії і викладав в університеті до 1834 р., аж поки не перейшов до Києва на посаду ректора новозаснованого університету.

Свою наукову діяльність як природознавець молодий Максимович починав в оточенні Пушкіна, Гоголя, Рилєєва, Міцкевича, з якими зустрічався в Москві на літературних вечорах. Під впливом волелюбних слов'янофільських ідей письменників-демократів М. О. Максимович став збирати фольклор і опублікував три збірники українських народних дум і пісень (1827, 1834 і 1849), в яких застосував свій етимологічний правопис («максимовичівка»). Першим збірником українських народних пісень (1827 р.) користувався Пушкін, що писав тоді свою «Полтаву». М. О. Максимович підтримував дружне і тривале листування з Т. Г. Шевченком.

У своїх мовознавчих статтях «Начатки русской филологии», «История русской словесности» (Собр. соч., 1880, т. III) М. О. Максимович показав відмінності церковнослов'янської мови від народної руської. При цьому він відмітив міжнародне значення старослов'янської мови IX—X ст., її загальнослов'янський характер і більший або менший вплив на різні слов'янські мови. М. О. Максимович ствердив особливо глибокий вплив старослов'янської мови на російську («История русской словесности», стор. 78).

Досліджуючи питання взаємовідношення слов'ян-

ських мов, М. О. Максимович висловив думку, що діалектні відмінності у східнослов'янських мовах існували ще до появи староруської письменності. Основою літературної мови Київської Русі він вважав південноруську мову («малоруську»), не заперечуючи її зв'язку з великоруською мовою Московської Русі і білоруською мовою. М. О. Максимович ще не усвідомлював, що в епоху Київської Русі (ні тим більш раніше) не було ще ні мало-, ні велико-, ні білорусів як окремих народів, ані їх окремих мов, а були східні слов'яни з давніх племен і племінних союзів, була староруська народність з більшою або меншою діалектною диференціацією. Обласні різновидності староруської мови півдня і півночі знаходив М. О. Максимович у характері іншомовної лексики (тюркізми, грецизми і германізми), а також в літературних творах того часу, наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» звучить, на думку Максимовича, відгомін південноруської народної поезії, яка й сьогодні продовжується в українському фольклорі.

Історію розвитку руської мови і словесності М. О. Максимович поділяв на чотири періоди: 1) стародавній IX—до кінця XIII ст.; 2) середній XIV—XVIII ст.; 3) новий XVIII—до кінця I чверть XIX ст.; 4) найновіший або сучасний період.

У 1856 р. в «Известиях 2-ого отд. АН» (т. V, стор. 70—92) виступив історик М. П. Погодін із своєю «Запискою о древнерусском языке», в якій ототожнював староруську мову із старослов'янською, а далі твердив, що ця староруська мова розвивалася на великоруському ґрунті, бо найдавнішими мешканцями Київської землі — писав Погодін — були великоруси; а малоруси (тобто сучасні українці) мали переселитись на Київщину пізніше (не раніше XIII ст.) з Прикарпаття.

М. П. Погодін звернувся за мовознавчим підтвердженням своєї теорії до І. І. Срезневського, але Срезневський відмовився від участі в дискусії. Тоді цю роль взяв на себе проф. Харківського університету П. А. Лавровський, який в роботі «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими» (ЖМНП, 1859, № 6, стор. 225—266) порівняв ряд особливостей української мови з сербською і намагався довести, що предки українського народу жили в Прикарпатті.

М. О. Максимович дав цій великодержавній і шовіністичній «теорії» М. П. Погодіна належну відсіч у своїх «філологічних листах»¹.

У цьому ж (1856 р.) М. О. Максимович опублікував цікаве етнографічне дослідження «Дні і місяці українського селянина». Відомий також його переклад «Слова» українською мовою. М. О. Максимович вдало виступав проти так званої «скандинавської теорії» походження назви, держави і культури Київської Русі.

У своїх дослідженнях М. О. Максимович впровадив декілька нових наукових термінів; деякі з них зберігаються й сьогодні, наприклад, *росток* (у природознавстві), *дума* (в літературознавстві), *повноголосся* (в мовознавстві).

3. ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА.

а) Порівняльно-історичний метод у германській філології.

Порівняльно-історичний метод розвивав у Данії вчений І. Н. Мадвіг (1804—1886), який висловив новий погляд на суть і розвиток мови як «засіб розуміння і вільного спілкування» (подібно пізніше висловився американський санскритолог У. Д. Уїтні, 1827—1894). З німецьких мовознавців треба назвати А. Ф. Потта (1802—1887), який виступив з великою працею «Етимологічні дослідження» — „*Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanskrit, Griechischen, Lateinischen, Litauischen und Gotischen*“, I—II, 1833—36; 2-е вид. I—VI, 1859—76. У цій роботі багато етимологічних порівнянь, цікаво викладається про перехід одних звуків в інші в різних мовах.

¹ Див. Соч. III, 1880, стор. 183—243, 247—272, 273—311. Теорію Погодіна відновив пізніше О. І. Соболевський у своїх «Очерках по истории русского языка» (1884). Проти відновленої антиісторичної і антинародної концепції Погодіна — Соболевського виступили російські і українські вчені Ф. Корш, О. Шахматов, А. Кримський і ін.

Адальберт Кун (1812—1881) дав початок лінгвістичній палеонтології. Він заснував і видавав відомий порівняльно-мовознавчий журнал „*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*“ («Журнал для порівняльного дослідження мови»; виходив з 1852 р.).

б) Порівняльно-історичний метод у санскриті.

Порівняльний метод у вивченні санскриту застосували Т. Бенфей (Th. Benfey) (1809—1881), Вестергард (1815—1878), У. Д. Уїтні та інші.

в) Порівняльно-історичний метод у класичній філології.

У грецькій і латинській мовах новий історично-порівняльний метод застосував німецький філолог Г. Курціус (Georg Curtius, 1820—1885). У вступі до своєї основної праці «*Grundzüge der griechischen Etymologie*» — «Основні грецької етимології» (1858—1862) він дає нарис історії грецького мовознавства нового часу; далі наводить велику кількість етимологічних порівнянь, а в останній частині — пояснення багатьох спорадичних явищ. Заслуговують на увагу також його праці «*Das Verbum der griechischen Sprache*» (1873—1876), «*Griechische Grammatik*» (1853) та ін. Багато праць його учнів опубліковано у видаваних Курціусом «*Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik*» (10 томів, 1868—1878).

Класичні філологи, які спочатку неприхильно поставились до «санскритизації», переконавшись, що санскрит не завжди найстаровинніший своєю будовою та що грецька мова має іноді більш архаїчні форми, стали сміливіше використовувати санскрит у порівняльній роботі. Співпраця мовознавців допомогла вивести старі грецькі написи, підтримала досліди над грецькими діалектами і сприяла успішному вивченню староіталійських мов. Наукове вивчення умбрських написів почали Ауфрехт і Кірхгоф — Aufrecht, Kirchhof («*Die umbrischen Sprachdenkmäler*» — «Пам'ятки умбрської мови» (1849—1851), осських Т. Момзен — Th. Mommsen «*Unteritalische Dialekte*» — «Південноіталійські діалекти», 1850), Іван Мюллер (I. Müller) склав підручник класичної філології «*Handbuch der klassischen Philologie*».

г) Порівняльно-історичний метод у романській філології.

Новий метод почали застосовувати також у романських мовах. На початку XIX ст. виступив із своїми дослідженнями над мовою прованс Ренуар (Raynouard). Але основоположником нового романського мовознавства треба вважати німецького вченого Фр. Діца (Friedrich Dietz, 1794—1876), який створив такі капітальні праці в цій галузі, як «Грамматика романських мов» — «Romanische Grammatik» у трьох томах (1836, 1838, 1844; вийшло 5 видань) та «Етимологічний словник романських мов» — «Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen», два томи (1853 і 4 пізніші видання).

З французьких романістів відомі Gaston Paris (1839—1903), Paul Meyer (1840—1917), лексиколог та лексикограф Е. Littré (1801—1881) та інші.

В Італії школу молодих романістів, яка досягла великого розквіту, створив відомий італійський мовознавець Граціадіо Асколі (Gratiadio Ascoli, 1829—1907), з 1860 р. професор порівняльного мовознавства в Мілані, де заснував мовознавчий журнал «Archivio glottologico italiano» — «Італійський мовознавчий архів» (1872). У 1873 р. вийшла його праця про рего-романські наріччя південної і східної Швейцарії, Тіролю і Фріуля «I saggi ladini». У цьому ж році опубліковані його «франко-прованські нариси» — «Schizzi franco-provenzali» (AGI, III, 1873).

д) Порівняльно-історичне мовознавство у слов'ян (західних і південних).

Історичне мовознавство у слов'ян тісно пов'язується з національним відродженням слов'янських народів (пор. «Передслів'є до Русалки Дністрової», 1837 р. та привітання Т. Шевченка Шафарикові в поемі «Єретик»).

Основоположником нової славістики вважається чеський мовознавець Йосип Добровський (Josef Dobrovsky, 1753—1829), який почав з дослідження старочеських пам'яток і написав праці з історії чеської мови та літератури «Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur», «Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache». Основи слов'янської філології поклав

Добровський своєю роботою про старослов'янську мову «Institutiones linguae slavicae veteris dialecti» (1822).

Видатними і широковідомими представниками нової славістичної науки були словінець В. Копітар (1780—1844), словак П. І. Шафарик (1795—1861), словінець Ф. Міклошич (1813—1891), його наступник на кафедрі слов'янської філології Віденського університету хорват Ватрослав Ягич (1838—1923) і ін. П. І. Шафарик, відкинувши існуюче тоді припущення про походження всіх слов'янських мов від старослов'янської, написав ряд дослідних праць про слов'янські народи і їх мови, наприклад, «Історія слов'янських мов і літератур» (1826), «Slovanské starožitnosti» (1837) і т. ін. Ф. Міклошич опублікував чотири томи «Порівняльної граматики слов'янських мов» — «Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen» (1852—1874), «Етимологічний словник слов'янських мов» (1886) і багато інших славістичних праць.

На початку XX ст. «Порівняльну граматику слов'янських мов» написав чеський учений В. Вондрак (1859—1925)¹, слов'янський етимологічний словник — німецький славіст Е. Бернекер (букви А—М)².

е) Історичне мовознавство в мовах кельтської групи.

З допомогою порівняльно-історичного методу мовознавці почали глибше вивчати кельтські мови. Першу основну роботу в цій галузі провів німецький учений І. К. Цойс (I. K. Zeuss, 1806—1856), який написав історичну граматику кельтської мови — «Grammatica celtica», 1853 р. (2-е вид. 1876). Після Цойса кельтські мови досліджували англійські, французькі, німецькі і датські мовознавці, проте число кельтологів порівняно невелике.

¹ W. Vondrak. Vergleichende slavische Grammatik Bd. 1—2. Göttingen, 1906—1908; 1924—1928. Відомий також літографічний курс Бодуена де Куртене «Сравнительная грамматика славянских языков в связи с другими индоевропейскими языками». СПб., 1901—1902 та В. Поржезінського, Сравнительная грамматика славянских языков, в. I (1914).

² E. Berneker. Slavisches etymologisches Wörterbuch (A—M). Heidelberg, 1908—1913.

е) Порівняльне мовознавство в мовах інших сімей.

Порівняльно-історичний метод був застосований також до мов семітських (дешифрування ассирійського клинопису), мов фінно-угорської сім'ї і тюркських мов. У семітських мовах спроби порівняння, хоч і недостатні, робились вже в XVII—XVIII ст. (Буксторф, Лудольф, Гішар). По-новому вже підійшов до вивчення семітських мов французький учений Е. Ренан (E. Renan, 1823—1892). Угро-фінські мови порівняльним методом досліджували у 1-й пол. XIX ст. М. С. Кастрен (1813—1852), у II пол. XIX—I пол. XX ст.—Август Альквіст, Отто Доннер, І. Віхман, А. Генетц, Г. Пласонен, Е. Сетеле¹, Буденц, С. Шімоньї, І. Сінней та інші.

Важливі тюркські (монгольські, вірніш орхонські) рунічні написи з VIII ст. розшифрував у кінці XIX ст. датський лінгвіст Вільгельм Томсен (1842—1927) («Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Jenissei», 1893). Про ці ж написи писав В. Радлов («Die alttürkischen Inschriften der Mongolei» — «Старотюркські написи в Монголії», 1895—1899). У східному Туркестані відкрито багато текстів мовами согдійською, сакською, тохарською.

Б. ДРУГА ГЕНЕРАЦІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА В XIX ст.

(II пол. XIX ст.)

1. НАТУРАЛІЗМ (БІОЛОГІЗМ) У МОВОЗНАВСТВІ.

Основоположником натуралістичного напрямку в мовознавстві був німецький лінгвіст Август Шлейхер² (August Schleicher, 1821—1868). У першій своїй праці «Порівняльні дослідження мов» — «Sprachvergleichende Untersuchungen» (1848) Шлейхер досліджував «зетацизм» європейських мов (пор. італ. *giorno*, фр. *jour* і т. п.) та їх будову («Мови Європи»).

У 1852 р. він опублікував «Морфологію старослов'ян-

¹ E. N. Setälä. Suomen kielen lauscoppi. Helsinki. 1880, 1952 (синтаксис фінської мови); Suomen kielioppi, Aänne ja sanaoppi. Helsinki, 1898, 1925 (фонетика і морфологія фінської мови).

² -ei- у нім. літ. вимові -ai- (Б. К.). Вимову -ei- як -ae- подано в кн. І. П. Сунцової «Вступний курс фонетики німецької мови», К., 1960, стор. 99, 139, 141, 143 і далі. У сучасній укр. орфографії нім. -ei- (не точно) передається як -ей-.

ської мови» — «Formenlehre der kirchenslavischen Sprache», а в 1856—1857 pp. «Підручник литовської мови» — «Handbuch der litauischen Sprache» (граматика, хрестоматія і глосар).

У 1860 р. була видана його «Німецька мова» — «Die deutsche Sprache». У 1861—1862 pp. вийшла його основна праця «Порівняльна граматики індоєвропейських мов» — «Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen».

Шлейхер і його прихильники розглядали мову як біологічну функцію (мова «народжується», «росте», «розквітає», «стареє», «вмирає»). Ця концепція зарубіжної лінгвістики у нас не була поширена, але самі «терміни» прийнялись і здебільшого й досі вживаються, звичайно, не в біологічному (а в переносному) значенні.

При бурхливому розвитку природознавчих наук у середині XIX ст. натуралізм свідомо і послідовно був впроваджений ботаніком Шлейхером у його лінгвістичну концепцію, що спиралась на такі три тези: 1) мова — це природний організм і живе за такими самими законами, як і всі організми природи; 2) мовознавство належить до природознавчих наук; 3) метод мовного дослідження повинен бути той самий, що і при дослідженні рослин, тварин і т. д., тобто натуралістичний. Порочність цієї концепції очевидна; мова не може виникнути окремо і незалежно від людського суспільства. Суспільство створює мову як необхідне знаряддя комунікації в процесі праці.

У мові, на думку Шлейхера, є два моменти: значення, що знаходиться в корені, і відношення, яке міститься у словотворчих частках. Виходячи із взаємозв'язку цих моментів, він поділяє мови на три групи (типи):

- а) ізолюючі мови, в яких є самі значення, отже, самі корені;
- б) аглютинуючі мови, в яких до елементів значення приєднуються елементи відношення;
- в) флективні мови, в яких елементи значення і елементи відношення утворюють єдність.

Ці три типи мов Шлейхер вважав трьома ступенями або періодами розвитку всіх мов (кожний наступний — «вищий» від попереднього). Одночасно — це ніби стадії органічного росту: ізолюючий тип — дитинство мови, аглютинуючий — період зрілості мови, а флективний

3) *изолюючі*
2) *аглютинуючі*
3) *флективні*

тип — стан упадку, розпаду мови, період старості. За Шлейхеровою концепцією, мова не має історії розвитку, у неї тільки біологічний ріст. З цього й виникла Шлейхерова теорія індоєвропейських мов. Індоевропейську сім'ю мов він зобразив як дерево, що внизу має спільний стовбур (це — мова-основа, прамова), а далі розгалужується (це — вітки окремих споріднених мовних груп тієї ж прамови).

(Рис. 3. Родословне дерево Августа Шлейхера, стор. 60). Критику «теорії родословного дерева» А. Шлейхера з позицій марксистського мовознавства читачі знайдуть у статті радянських учених Б. В. Горнунга, В. Д. Левіна і В. Н. Сидорова «Образование и развитие языковых семей» (ВЯ, 1952, № 1), де автори роблять спробу правильно висвітлити процеси утворення мовних сімей. Теорія Шлейхера визнана помилковою також західноєвропейськими і американськими мовознавцями (див. Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков. М., 1954, стор. 10—11). Порівняно з «родословним деревом» Шлейхера дещо змодифіковані «родословні дерева мов» А. Фіка (1871) і Ф. Мюллера (1873) (рис. 1, 2, стор. 58, 59).

Родословне дерево мов А. Фіка (1871).

Рис. 1

Родословне дерево мов Ф. Мюллера (1873).

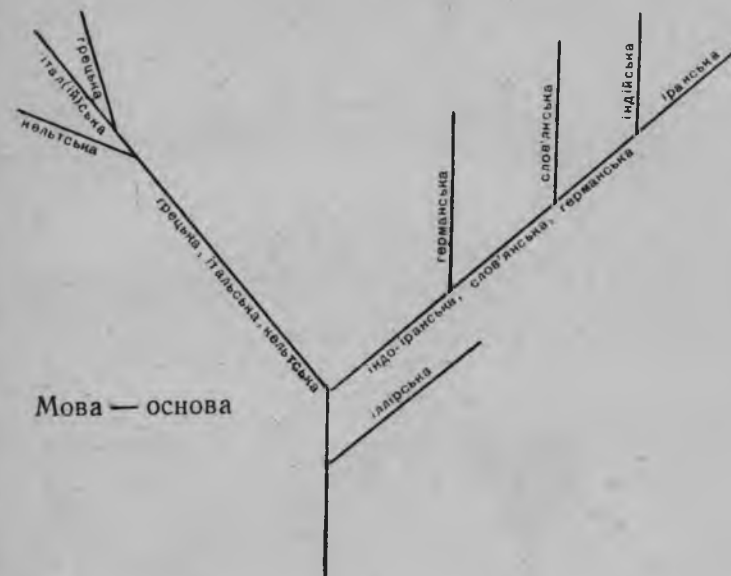
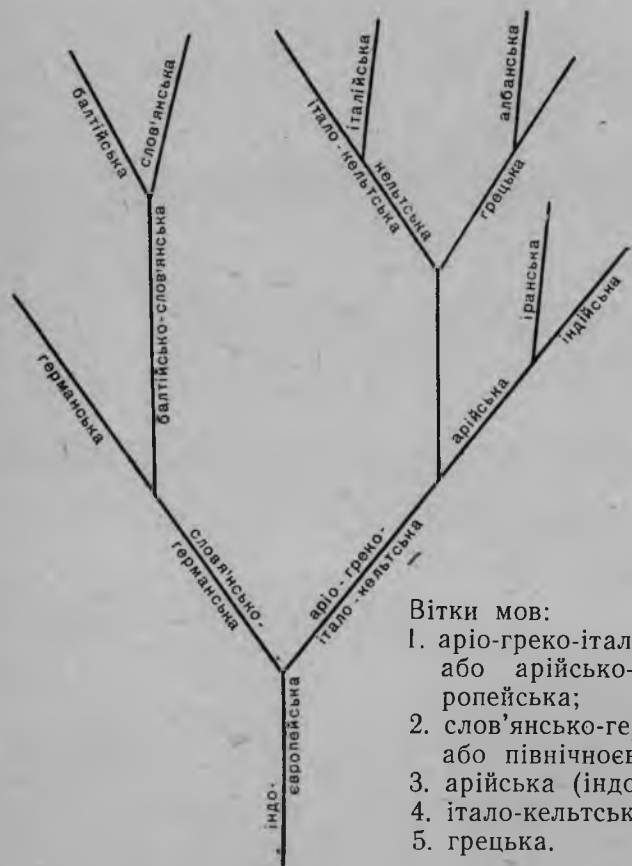

Рис. 2.

Родословне дерево (Stammbaum) Августа Шлейхера (1860) (в кн. «Die deutsche Sprache», а потім в «Compendium der indogermanischen Sprachen», 1861—1862. 1863).

Вітки мов:

1. аріо-греко-італо-кельтська або арійсько-південноєвропейська;
2. слов'янсько-германська або північноєвропейська;
3. арійська (індо-іранська);
4. італо-кельтська;
5. грецька.

Мова — основа.
(прамова)

Рис. 3.

Теорія хвиль («Wellentheorie») Йоганна Шмідта (1872) («Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen». Weimar — 1872).

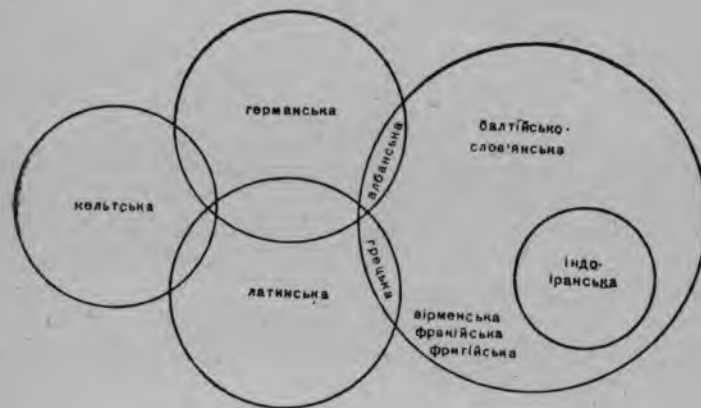

Рис. 4.

Діаграма системи мов А. Мейє (на підставі «теорії хвиль» Шмідта).

Рис. 5.

1) А. Шлейхер в основному сходився з Боппом щодо
2) однокладовості коренів, у відріненні двох класів ко-
ренів — дієслівних і займенникових, а також у тракту-
ванні закінчень як самостійних коренів. Але якщо у
Боппа фонетика — другорядна справа, то у Шлейхера —
це арсенал параграфів, що займає половину всієї праці.
Шлейхер встановлює для кожної мови ряд законів і пра-
вил з багатьма винятками, яких він не пояснює. Усі
мови він виводить з однієї або кількох прамов. Рекон-
струйовану форму він (уперше) позначає зіркою (*)
і від даної форми виводить усі індоєвропейські форми,
наприклад, *agra-s: скр. agra-s, гр. ἀρός, лат. ager, гот.
akrs; *bhara-ti, слов. БЕРЕТЬ, гр. φέρει, лат. fert, гот.
baigrif і т. д.

Проти теорії родословного дерева виступив представ-
ник цієї ж (натуралістичної) школи, пізніший неогра-
матик, Йоганн Шмідт (Johann Schmidt, 1843—1901).
Він у своїй роботі «Стосунки спорідненості в індоєвро-
пейських мовах» (1872) висловив думку про те, що всі
індоєвропейські мови вже від самого початку існували
в зародковому стані у вигляді діалектів. На матеріалі
народних говорів Й. Шмідт намагався довести, що нові
мовні явища поширюються хвилями від певних центрів
політично об'єднаної мовної території. З цього він робив
висновок, що сучасні групи мов індоєвропейської сім'ї
існували в індоєвропейській мові як її діалекти. Голов-
ним доказом правильності цієї гіпотези мав бути факт,
що всі індоєвропейські мови, зафіксовані в писаних
пам'ятках, поділяються на дві групи: групу «кентум»
(centum, hekaton, hundert) і групу «сатем» (сто). Хвилі
нових якостей групи «сатем» мали центр поширення в
Азії, а хвилі мовних явищ «кентум» поширювались в
Європі. Система А. Мейє (як і «теорія» Й. Шмідта) не
є теорією, а тільки графічним зображенням географіч-
ного розташування індоєвропейських мов. (Пор. рис.
стор. 61).

«Теорія хвиль» була популярною до нових відкриттів,
які мали велике значення для розвитку мовознавства:
розшифрування чеським ученим Б. Грозним та ін. в Ма-
лій Азії хеттської (hethitisch) мови в кінці XIX ст. і то-
харської мови та її двох діалектів у Східному Туркестані
на початку XX ст. Ці мертві індоєвропейські мови роз-

були головний аргумент Шмідта: вони виявили харак-
терні риси не групи «сатем», а особливості групи «кен-
тум». Отже, мови «кентум» знаходяться не тільки в
Європі. Неспроможним стало також давніше пояснення
наявності слов'янських і балтійських мов «сатем» в Єв-
ропі їх периферійністю. Албанська мова також належить
до групи «сатем», а про її периферійність в Європі ніяк
не можна говорити. Сучасна індоєвропейська лінгвісти-
ка відкидає думку про первісний географічний поділ
індоєвропейських мов на групи «сатем» і «кентум».

Але теорія хвиль і теорія родословного дерева у змо-
дифікованому вигляді, доповнені третьою теорією суб-
страта (яка говорить про наявність елементів перемо-
женої мови в мові-переможцеві), служать у сучасному
мовознавстві поясненням різноманітності і спорідненості
індоєвропейських мов. Г. Шухардт говорив про «елемен-
тарну спорідненість» усіх мов світу (див. далі).

Існує серед деяких лінгвістів думка, ніби спорідне-
ність мов може скластися в результаті тривалих полі-
тичних і економічних взаємозв'язків етнічно і расово
різних племен і народностей через їх схрещення. Зви-
чайно, спорідненість, яку розуміємо як походження із
спільного і єдиного джерела, тут ні при чому. Це буде
звичайна асиміляція мов.

Надто грубий біологізм теорії Шлейхера намагався
вдосконалити деякими поправками представник цієї ж
натуралістичної школи Макс Мюллер (1823—1900). За-
мість Шлейхерового визначення «мова є біологічний
організм» М. Мюллер підставляє обережніше визна-
чення: «мова є органічна діяльність», або «мова є необ-
хідна функція організму». Він пропонував відділити
філологію (як історичну науку) від лінгвістики як істо-
рично-природознавчої науки; особливу увагу звертав
М. Мюллер на вивчення діалектів, як справжніх носіїв
життя мови (пор. погляди Срезневського, Буслаєва).
Його праці, зокрема «Наука про мову» (1861, рос. пере-
клад 1868 р.) сприяли створенню нової галузі мовознав-
ства — діалектології.

Пізніше молодогограматики, даючи оцінку шлейхерів-
ській школі, вказували, що в плані розвитку загального
мовознавства Шлейхер не вніс конструктивних ідей.
Його біологічне трактування мови було цілком хибне,
але він провів корисну роботу в порівняльно-історично-

му мовознавстві; він впорядкував величезний мовознавчий матеріал, вказав на переоцінку значення санскриту, досліджував мало вивчені мови і сприяв вивченню звукових законів окремих індоєвропейських мов.

2. ПСИХОЛОГІЗМ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ.

Натуралістична школа Шлейхера зазнала в II пол. XIX ст. гострої і нищівної критики. Мовознавці, засуджуючи біологізм у питаннях мови, вимагають розглядати мову як особливий механізм уявленя у душі людини. Цьому новому напрямку, відомому в мовознавстві з 70-х років XIX ст. під назвою суб'єктивного психологізму, дав початок у Німеччині Герман Штейнталь¹ (Herman Steinthal, 1823—1899), а в Росії і Україні — Олександр Опанасович Потебня (1835—1891).

На думку Г. Штейнталя, всі явища в розвитку мови зв'язані з уявленнями народу і є вираженням його психології. Значення слів і граматичних форм — це продукт суб'єктивної переробки логічних категорій в душі народу. Ця народна психологія визначає внутрішню форму мови, або вірніше, є самою внутрішньою формою. Про це пише Штейнталь у своїх працях «Лінгвістичні твори В. фон Гумбольдта» — „Die sprachwissenschaftlichen Werke von Humboldt“ (1848), «Характеристика найголовніших типів мовної будови» — „Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaus“ (1860), «Походження мови у світлі останніх питань науки» — „Der Ursprung der Sprache im Zusammenhang mit den letzten Fragen alles Wissens“ (1888) і ін.

Хід думок Штейнталя був під впливом філософа-ідеаліста В. Гумбольдта (1767—1835). У філософії Гумбольдт був послідовником Е. Канта і Й. Фіхте. Російський революціонер-демократ М. Т. Чернишевський відзначив цінність мовознавчих праць Гумбольдта і разом з тим дав вірну характеристику його ідеалістичній методології і обмеженості. Про внутрішню форму мови (слова) Штейнталь говорить непослідовно і нечітко, як

¹ Літературна вимова німецького дифтонга *-ei-* найближча до укр. *-ай-* — Б. К. Пор. Atlas deutscher Sprachlaute von H. H. Wanger. Berlin, 1961, str. 38—39.

говорив і його попередник Гумбольдт. Це відбилось частково на роботах О. О. Потебні, де знаходимо три варіанти теорії внутрішньої форми слова.

3. ХАРКІВСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА ШКОЛА О. О. ПОТЕБНІ.

О. О. Потебня (1835—1891) здобув філологічну освіту в Харківському університеті (заснованому 1805 р.). Зацікавлення українським фольклором збудив у нього проф. А. Метлинський. О. О. Потебня читав твори В. Гумбольдта і Г. Штейнталя, вплив яких деякою мірою позначився на окремих його працях. У книзі «Мысль и язык» (1862) О. О. Потебня близько стоїть до ідей Гумбольдта і Штейнталя, хоч і по-своєму трактує питання, порушені німецькими вченими. В одному із трьох варіантів теорії внутрішньої форми слова Потебня дає її визначення як «способу уявлення позамовного змісту», тобто способу індивідуального уявлення. Як ілюстрацію до цього він наводить аналіз слова «підсніжник» і приходять до висновку, що уявлення про цю квітку зв'язане у психіці нашої людини тільки з однією якістю цієї рослини, а саме з тою, що ця квітка з'являється тоді, коли сніг ще не зовсім розтав і вона показується з-під снігу. Ось якраз позамовне уявлення про цю властивість квітки є основою внутрішньої форми слова (назви) «підсніжник». У зв'язку з цим Потебня поділяє слова на такі, що мають внутрішню форму, і слова, що її втратили. Слова, які втратили свою внутрішню форму, набули нову властивість: у контексті вони самі можуть стати внутрішньою формою при уявленні іншого предмета. Наприклад, слово «риба» не має тепер внутрішньої форми, але при характеристиці людини цим словом воно стає внутрішньою формою нового слова того самого значення.

При цьому треба підкреслити, що Потебня не визнає багатозначності (полісемії) слова; він вважає, що кожне нове значення слова є вже новим і самостійним словом. Весь розвиток мови Потебня розглядав як процес зміни внутрішньої форми слів (а слова, на думку Потебні, — не тільки лексичні одиниці, але і префікси, суфікси, флексії).

Головною проблемою наукового зацікавлення, предметом глибокого дослідження О. О. Потебні був

порівняльний синтаксис, в якому він аналізував і синтезував семантику форм і словосполучень у різних контекстах і на різних етапах історичного розвитку мови, густо ілюструючи виклад порівняльними прикладами синтаксичних фактів слов'янських і інших індоєвропейських мов.

У цій галузі О. О. Потебня створив капітальну працю «Из записок по русской грамматике», т. I, Введение; т. II, Составные члены предложения (Воронеж, 1874; Харків, 1888); т. III, Об изменении и заменах существительного (Харків, 1899); т. IV. Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог (М.—Л., 1941).

На відміну від робіт західноєвропейських мовознавців, які в 70-их і 80-их рр. XIX ст. розробляли фонетику і морфологію, зіставляючи етимологічно тотожні форми споріднених мов і шукаючи в реконструкції правовних форм, О. О. Потебня в порівняльному синтаксисі не застосовує реконструкції (яка тут сумнівна), але шляхом широкого зіставлення виявляє давніші і пізніші нашіарування і таким чином відкриває історичну послідовність розвитку синтаксичних одиниць. Загальномовознавчі недоліки в роботах О. О. Потебні походять, головним чином, від ідеалістичних філософських передумов і настанов.

Усі форми мови О. О. Потебня однобоко характеризував тільки як значення, відриваючи матеріальну звукову оболонку від думки (поняття). Саме значення розглядає О. О. Потебня лише як індивідуальний акт уявлення, що існує тільки в індивідуальному контексті речення. Вважаючи звукову форму мови другорядною, О. О. Потебня мимохіть ототожнював мову з мисленням. Звідси у Потебні заперечення багатозначності слова і граматичної форми. На думку О. О. Потебні, в мові повно омонімів, омонімічність — суть і специфіка мови. Це і є суб'єктивно-ідеалістична концепція про слово як неповторний акт індивідуальної творчості. О. О. Потебня випустив з уваги суспільну суть мови, яка виникає і розвивається з потреби людей у засобі спілкування в процесі їх трудової діяльності. Він не врахував необхідні розвитку форми абстрагування і узагальнення, що дають можливість багаторазово використовувати той самий звуковий комплекс для називання предметів або явищ однакового типу, а з другого боку, допомагають

використовувати той самий звуковий комплекс при утворенні нової назви для предметів або явищ різного типу.

Неврахування суспільної суті мови, абстракції і узагальнення в ній негативно відбилась також на спробі О. О. Потебні визначити два ступені (дві стадії) в розвитку граматичної будови мови. Вважаючи, що мова — самі тільки значення, О. О. Потебня разом із стадіями мовного розвитку хоче визначити стадії в розвитку мислення. На першій стадії наше мислення мало бути конкретно-образне; властивості, ознаки і дії не мислились абстраговано. Перша стадія мовного розвитку характеризувалась «доформальними» словами, тобто словами, які не мали граматичного оформлення і всі були назвами предметів та діючої особи. На другій стадії розвитку мови мислення вже було здатне абстрагувати властивості і ознаки предметів. У зв'язку з цим відбувалось виділення сучасних частин мови — іменників, прикметників, дієслів... Усі частини мови, на думку О. О. Потебні, абстрагуються від імені діючої особи.

Теорія О. О. Потебні про дві стадії розвитку мови з точки зору марксистської критики неспроможна. Процеси абстрагування і узагальнення є процесами мислення; всьяке мислення абстрагує і узагальнює. Мова і мислення — нерозривні, вони складають діалектичну єдність; отже, не може бути такої стадії мови, при якій процеси абстрагування і узагальнення були б відсутні. Передбачати таку стадію можна лише з позицій суб'єктивного ідеалізму при запереченні суспільної суті мови як засобу комунікації («Проблемы языка», 1957, стор. 20).

Проте заслуги О. О. Потебні не в філософських міркуваннях загальнолінгвістичного характеру. Його значення у збагаченні науки про мову величезним новим матеріалом, який він глибоко проаналізував і узагальнив.

Досліджуючи розвиток граматичних категорій і семантики слів, О. О. Потебня показав поступове вдосконалення і збагачення мови, майстерно підходячи до історичного аналізу фактів мови. Його праця «Из записок по русской грамматике» не втратила значення й сьогодні; вона хвилює лінгвістів і стимулює на творчі шукання нових фактів і нових шляхів їх інтерпретації.

Важливіші праці О. О. Потебні: «О некоторых сим-

волах словянської народної поезії», 1860 (магістерська дисертація). «Мысль и язык». ЖМНП, 1862 (також кілька видань окремою книжкою). «Два исследования о звуках русского языка», «Филологические записки», 1864—1865. «Заметки о малорусском наречии», «Филологические записки», 1870. «Из записок по русской грамматике», I—IV. 1874, 1888—89, 1899, 1941. «К истории звуков русского языка», ЖМНП, 1873—1874, ч. I; РФВ, 1880—1886, ч. 2, 3, 4. «Слово о полку Игоревъ» (текст и примечания), 1877—1878. «Объяснения малорусских и сродных песен» (2 томи), 1883—1887. «Язык и народность», «Вестник Европы», 1895 (за вересень).

Учнями і послідовниками О. О. Потебні були: А. В. Попов, автор «Сравнительного синтаксиса именительного, звательного и винительного падежей в санскрите, зенде, греческом, латинском, немецком, литовском, латвийском и славянском наречиях» (1881).

Д. Н. Овсяніко-Куліковський, автор праць «К вопросу о классификации бессубъектных предложений», Изв. ОРЯС, 1900, кн. 4; «Синтаксис русского языка». СПб., 1907, 1912 та ін.

«Синтаксис русского языка в научном освещении», (1914) А. М. Пешковського в частині про слово і словосполучення йде за П. Ф. Фортунатовим, а в розділі про речення — за О. О. Потебнею та Овсяніко-Куліковським.

Праця відомого орієнталіста Є. Ф. Корша «Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса» (М., 1877) перекликається з синтаксичними ідеями О. О. Потебні і А. В. Попова.

Досягнення синтаксичних досліджень О. О. Потебні стали фондовим надбанням граматичних курсів Шахматова, Булаховського, Виноградова і ін.

Сучасник О. О. Потебні, продовжувач мовознавчих ідей І. І. Срезневського Павло Гнатович Житецький (1836—1911) був представником порівняльно-історичного мовознавства в галузі східнослов'янських мов і видатним дослідником історії української мови.

З своїми науковими працями П. Г. Житецький виступив пізно. Це було зумовлено переходом (після Переяславської семінарії) спочатку до Київської духовної академії (1857), а потім до Київського університету, який він закінчив 1864 р., а також викладанням протя-

гом ряду років російської мови в гімназії, колегії Павла Галагана та в кадетському корпусі¹.

У 1874 р. П. Житецький виступив на третьому археологічному з'їзді в Києві з розвідкою про мову Пересопницького євангелія і довів наближення книжної мови XVI ст. до української народної мови.

У 1876 р. в Києві вийшла друком його магістерська дисертація під назвою «Очерк звуковой истории малорусского наречия» — «Нарис звукової історії української мови», що складається з чотирьох частин.

У першій (вступній) частині розглянуто питання про час і процес утворення української мови з вихідної староруської мови. У другій говориться про розвиток українського вокалізму. У третій — про історичний розвиток консонантизму. В останній (четвертій) частині зроблено підсумки.

У кінці книги дана схема виникнення російської і української мов з «руської прамови», яку автор вважав «чистою абстракцією». Українська і російська мови, на думку П. Житецького, створювались до XIV ст., а сформувались після XIV ст.

У додатку вміщено зразки українських говорів та пам'яток XIV—XVIII століть.

На цю книгу П. Житецького ґрунтовну рецензію написав О. О. Потебня (див. «Записки Академии наук», т. 33 за 1878 р., стор. 764—839). Раніше з'явилися рецензії В. Ягича (ASPh, II, 1876 р., стор. 348—363) і М. Колосова («Варш. университетские известия», № 6, стор. 1—32, 1876 р.). За «Очерк звуковой истории...» П. Житецькому була присуджена Уваровська премія.

У 1889 р. була опублікована друга велика праця П. Житецького «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке» (українською мовою 1914 р.).

У 1908 р. П. Житецькому за наукові праці було присуджено ступінь доктора філологічних наук.

У порівняльно-історичному дослідженні східнослов'янських нарч і староруської мови, у визначенні початків формування мови української народності П. Г. Житецький багато де в чому йшов за своїм учителем

¹ Нагляд за Житецьким царської поліції також не сприяв його науковій роботі. Див. В. С. Ващенко. «П. Г. Житецький (1836—1911)», УМШ, 1952, № 6, стор. 30—38.

25
80
7.50

І. І. Срезневським. Сам він порушив багато нових і важливих питань, які йому не завжди вдавалось розв'язати.

Чимало думок у працях П. Житецького на сьогодні вже застаріло, але є й такі, що зберігають своє наукове значення до нашого часу. В цілому, вони становлять важливий етап в історичному розвитку східнослов'янського і зокрема українського мовознавства.

П. Г. Житецький засудив реакційні концепції М. П. Погодіна, П. О. Лавровського і О. І. Соболевського про українську мову як діалект російської мови або її ближчу спорідненість із сербською мовою.

Займаючись діалектологією, П. Житецький поділяв говори української мови на три групи: північну, галицьку і «українську» (південно-східну) і визначив приблизні межі їх поширення. Він довів, що до і після татаро-монгольської навали не було мовного розриву серед населення середнього Подніпров'я¹.

П. Житецький відомий як дослідник історії української літературної мови (див. нижче). У зв'язку з розробкою цих питань важливе твердження Житецького про те, що в українсько-польських мовних взаєминах вплив польської мови не позначився на звуковій системі і граматичній будові української розмовної мови, як це сталося по відношенню до книжної мови XVII ст.²

П. Житецький розробляв також норми української орфографії і був одним з кращих спеціалістів у цій галузі. Він відхилив чисто фонетичний принцип правопису, а також етимологічний принцип і рекомендував фонетично-морфологічний, як найбільш відповідний для української мови.

Житецький приділяв увагу також питанням української лексикографії, він збирав лексичний матеріал, давав вказівки укладачам українського словника, написав ряд ґрунтовних рецензій на словники Б. Грінченка, Є. Желехівського, «Лексикон» П. Беринди тощо.

Заслужену оцінку мовознавчої діяльності П. Г. Житецького дав академік Ватрослав Ягич, відзначаючи, що «Після О. О. Потебні найбільш тверезим українським

¹ Пор. А. И. Брицина. «Вопросы украинского языкознания в работах П. Г. Житецкого», Автореферат дис. (Харків — 1958), стор. 5—6.

² Там же, стор. 10.

дослідником вважається П. Житецький» («История славянской филологии», 1910, стор. 895).

З мовознавчих праць П. Житецького (крім названих) вкажемо такі: «Диалог Платона «Кратил», ЖМНП, XII, 1890; «О языке и поэтическом стиле народных малорусских дум», журн. «Киевская старина» за січень 1893 р.; «В. Гумбольдт в истории философского языковедения», журн. «Вопросы философии и психологии», кн. 1 за 1900 р.; «К истории литературной русской речи в XVIII в.», журн. «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. VIII, кн. 2 за 1903 р.; «Начерк історії літературної української мови до Івана Котляревського» (опрац. разом з О. Богумилом), журн. «Україна», кн. II за 1914 р.

Крім цього, П. Житецький написав кілька літературознавчих праць, наприклад «Энеида» И. П. Котляревського и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.», К., 1900. Деякі праці П. Житецького були перекладені українською мовою і видані в Києві 1919 р., наприклад, «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття», К., 1919 р.; «Про українські народні думи», К., 1919 р.

4. ВАТРОСЛАВ ЯГИЧ (1838—1923) І ПЕТЕРБУРЗЬКО-ВІДЕНСЬКА СЛАВІСТИЧНА ШКОЛА.

Блискуча діяльність хорватського вченого на посту професора Одеського (1872—1874), Берлінського (1874—1880) і Петербурзького (1880—1886) університетів, дійсного члена Академії наук і керівника інституту слов'янської філології Віденського університету (1886—1923) Ватрослава (Ігнатія Вікентійовича) Ягича була надзвичайно плодотворною для славістики як галузі порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства. В. Ягич гідно продовжив у новому плані славні наукові традиції славістичної роботи І. І. Срезневського в Петербурзі і таку ж роботу свого віденського попередника словінського вченого Франца Міклошича.

З 1875 р. В. Ягич почав редагувати знаменитий славістичний журнал «Archiv für slavische Philologie» (ASPh), де публікувались праці слов'янських і неслов'янських мовознавців-славістів про важливі проблеми

слов'янської філології. Майже півстоліття В. Ягич очолював все слов'янське мовознавство в Європі, був нахненником і керівником цілого покоління видатних слов'янських філологів.

В. Ягич був великим знавцем слов'янської палеографії, мови старослов'янських пам'яток, а також живих слов'янських мов, фольклору слов'янських народів та історії слов'янських літератур (Уч. зап. МГУ, 1946, т. III, кн. 2, стор. 22).

З найбільш відомих праць В. Ягича треба вказати: «Четыре критико-палеографические статьи». СПб., 1884; «Критические заметки по истории русского языка». СПб., 1889; «Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке» (понад 1000 стор.). СПб., 1895; «Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache» (1 вид. Wien, 1900; нове, перероблене вид. Berlin, 1913); «История славянской филологии». СПб., 1910 (близько 1000 стор.); «Вопрос о рунах у славян». СПб., 1911; «Глаголическое письмо». СПб., 1911. В. Ягич видав декілька важливих кодексів старослов'янської мови з критичними зауваженнями та поясненнями; написав сотні статей, оглядів, рецензій в ASPH і ін. публікаціях.

З ініціативи В. Ягича на з'їзді російських філологів у Петербурзі в квітні 1903 р. Академією наук було ухвалено видати «Энциклопедию славянской филологии». До участі запрошено найвидатніших славистів. Редагування доручено В. Ягичу. У цьому виданні вийшли такі випуски: 1908 р.— Е. Ф. Будде. «Очерк истории современного литературного русского языка XVII—XIX в.». 1909 р.— Любор Нидерле. «Обозрение современного славянства». 1910 р.— Олаф Брок. «Очерк физиологии славянской речи». 1910 р.— И. В. Ягичь. «История славянской филологии». 1911 р.— «Графика у славян»: I. И. Ягичь. «Вопрос о рунах у славян»; II. Гартгаузен. «Греческое письмо IX—X ст.»; И. Ягичь. «Глаголическое письмо». 1915 р.— П. А. Лавров. «Палеографическое обозрение кирилловского письма». 1915 р.— А. А. Шахматов. «Очерк древнейшего периода истории русского языка». 1915 р.— С. М. Кульбакин. «Грамматика церковнославянского языка по древнейшим памятникам». 1916 р.— «Альбом с югославских рукописей болгарского и сербского письма, а также с кирилловских рукописей

румынского происхождения» (альбом виготовлений П. А. Лавровим, О. І. Соболевським і О. Калужняцьким).

В. ТРЕТЯ ГЕНЕРАЦІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА.

1. МОЛОДОГРАМАТИКИ (НЕОГРАМАТИКИ, НОВОГРАМАТИКИ; JUNGGRAMMATIKER).

Напрямок молодогограматизму виділився в 70-х рр. XIX ст. з психологічної школи порівняльно-історичного мовознавства. У Німеччині виступили основоположники молодогограматизму та прихильники цього напряму відомі мовознавці Август Лескін (August Leskien, 1840—1916), Йоганн Шмідт (Johann Schmidt, 1848—1901), Герман Остроф (Hermann Osthof, 1847—1909), Карл Бругман (Karl Brugmann, 1849—1919), Бертольд Дельбрюк (Berthold Delbrück, 1842—1922), Герман Пауль (Hermann Paul, 1846—1921) і ін.

У Росії близько до молодогограматиків, але по-своєму оригінальна, була Московська лінгвістична школа, яку очолював Пилип Федорович Фортунатов (1848—1914). У Петербурзі традиції порівняльно-історичного мовознавства продовжував великий учень Фортунатова, авторитетний мовознавець, академік Олексій Олександрович Шахматов (1864—1920).

У Данії молодогограматичний напрямок репрезентував лінгвіст Карл Вернер (1846—1896); у Франції — Мішель Бреаль (1832—1916); в Італії — Граціадіо Асколі (1829—1907); в Америці — У. Д. Уїтні (Whitney, 1827—1894).

Молодогограматики проголосили лозунг, який закликав покинути «задушливі кузні, де куються праіндоевропейські форми без урахування законів життя мови, і вийти на свіже повітря сучасних живих мов», тобто покинути фіктивні реконструкції прамовних форм і зайнятися досяжними, конкретними величинами; відмовитися від проблем і теорій загальномовознавчого і філософського характеру, стати на ґрунт реально засвідчених фактів. (H. Osthof, K. Brugmann. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, T. 1. Leipzig, 1878, стор. IX—X).

У конкурсній роботі А. Лескіна на тему «Деклінація у слов'янських, литовській і германських мовах» — «Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen» (Leipzig, 1876) було висунуто твердження про безперебійність фонетичних законів. У вступі до 1-го тому згаданих вище «Морфологічних досліджень» Г. Остгофа і К. Бругмана (1878) були проголошені лінгвістичні принципи молодогограматизму. На стор. XIII вони сформульовані так:

«По-перше. Всяка звукова зміна, наскільки вона проходить механічно, відбувається за законами без винятків, тобто напрям звукового руху у всіх членів мовного колективу, крім випадків діалектного відхилення, є завжди такої самий...»

«По-друге. Стало ясно, що асоціація форм, тобто новоутворення форм шляхом аналогії відіграє в житті нових мов велику роль, тому слід цей спосіб мовного повнення без вагань визнати (дійсним) також для найдавніших періодів...»

Молодограматики досягли значних успіхів у галузі історичної фонетики індоєвропейських мов. Звуковий аналіз мови був обов'язковим у програмі їх робіт. Їм удалося встановити закономірності звукових змін у кожній групі споріднених мов.

Молодограматики виробили погляд на мову-основу як суму взаємодіючих діалектів, що об'єднуються великою близькістю граматичної будови, складом кореневих слів та словотворчих засобів.

Підкреслення і вивчення історизму мовних явищ — це позитивна сторона в молодогограматичному вченні про мову, але психологічне розуміння цих явищ, наприклад, в роботі Германа Пауля «Принципи історії мови» — «Prinzipien der Sprachgeschichte», (1880) має індивідуалістичний характер. Основа мови вважається психічний світ окремої людини. У мові визнаються і фізичні якості; останні служать для передачі мовних форм іншим індивідам. Але ті мовні форми Г. Пауль вважає виключно індивідуальними і тому, на його думку, не можна говорити про мову народу. Г. Пауль твердить, що уявлення і думки окремої людини, до того як вони передаються іншій людині, не вимагають фізичного

оформлення. Це і є ідеалістичне розуміння взаємовідношення мови і мислення молодогограматиками; мова — це ніби сума уявлень і думок у психіці людини, а матеріальна форма потрібна тільки під час комунікації з іншою людиною.

Треба зауважити, що молодогограматики переоцінювали безперебійність та абсолютність звукових законів, твердячи, що ці закони діють із сліпою необхідністю, яка спостерігається в природі. Вони ігнорували системну взаємодію різних елементів мови, а також можливість зовнішніх впливів інших мов і діалектів, вплив письмової традиції тощо.

Молодограматики дали все-таки багато цінних праць і лінгвістичних відкриттів, якими користується і сучасне мовознавство.

А. Беценбергер (Adalbert Bezenberger, 1851—1922) видавав відомий журнал «Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen», досліджував литовську і латвійську мову — «Beiträge für die Geschichte der litauischen Sprache» (1877).

К. Бругман відомий як автор фундаментальної двотомної (в 5 частинах) порівняльної граматики індоєвропейських мов «Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen» (2 опрац. 1897—1906) і «Короткої порівняльної граматики індоєвропейських мов» — «Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen» (1902—1904), «Грецької граматики» — «Griechische Grammatik» (1885), дослідження про синтаксис простого речення в індоєвропейській мові — «Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen» (1925); спільно з Г. Остгофом видав у 1878 р. І частину «Морфологічних досліджень». У галузі порівняльного синтаксису індоєвропейських мов багато попрацював Б. Дельбрюк, збагативши мовознавство п'ятитомними «Синтаксичними розвідками» — «Syntaktische Forschungen» (1871—1888). Його ж праця про індоєвроп. назви спорідненості — «Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen» (1889), про основні питання дослідження мов — «Grundfragen der Sprachforschung» (1901) і ін.

Цінна робота Г. Остгофа про індоєвропейський перфект — «Zur Geschichte des Perfekts im Indogermanischen» (1884). Й. Шмідт (Johann Schmidt) написав ряд важливих для порівняльного мовознавства робіт, на-

приклад, про спорідненість індоєвропейських мов — «Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen» (1872), про історію індоєвропейського вокалізму — «Zur Geschichte des indogermanischen Vokalismus» (1875); особливо високо оцінена його праця про множину середнього роду в індоєвропейських мовах — «Die Pluralbildung der indogermanischen Neutra» (1889).

Датський молодогораматик (нім. походження) Карл Вернер (Carl Verner) вніс ряд уточнень та розв'язав деякі спірні питання порівняльної фонетики, наприклад, в роботі «Eine Ausnahme zur ersten Lautverschiebung», журн. «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung», т. 23 (1876).

3. І. О. БОДУЕН ДЕ КУРТЕНЕ І КАЗАНСЬКА ШКОЛА РОСІЙСЬКОГО МОВознавства.

Іван Олександрович Бодуен де Куртене (Jan Baudouin de Courtenay, 1845—1929) закінчив у 1886 р. слов'янський відділ історико-філологічного факультету Варшавського університету. У Празі, Єні і Берліні слухав лекції з порівняльної граматики та вивчав санскрит під керівництвом професора Вебера. З 1868 року готувався до професорського звання в Петербурзькому університеті. У 1870 р. захистив магістерську дисертацію про старопольську мову до XIV ст. Через п'ять років (1875) захистив докторську дисертацію з сербської діалектології на тему «Опыт фонетики резьянских говоров». Про ці говори Бодуен писав і пізніше в 1895 і 1914 рр.

Восени цього ж (1875 р.) був обраний професором Казанського університету на нововідкриту кафедру порівняльного мовознавства і працював тут до 1883 року. З 1883 по 1893 р. читав лекції в Дерптському (Тартуському), а з 1894 по 1899 р. в Краківському університеті. З 1900 по 1918 р. Бодуен де Куртене був професором Петербурзького, а з 1918 р. — Варшавського університету.

І. О. Бодуен де Куртене відкинув (разом з молодогораматиками) натурфілософську теорію двох періодів у розвитку мов, за якою Шлейхер відрізняв закономірності доісторичної епохи індоєвропейських мов і закономірності їх історичного життя.

У психологічному поясненні мовних явищ Бодуен де

Куртене пішов далі від молодогораматизму. Уже у своїй ранній роботі про випадки дії аналогії — «Einige Fälle der Wirkung der Analogie in der polnischen Declination», журн. «Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung», VI (1868) головну увагу він звернув на психологічний бік мови. Психологізм у всіх працях Бодуена де Куртене має індивідуалістичний характер. У названій статті про випадки аналогії автор виявив наукову неспроможність існуючого і як аксіому прийнятого молодогораматиками положення про стабільність (незмінність) морфологічної основи і довів історичну мінливість основ індоєвропейської деклінації.

Виступаючи проти порівняльно-історичного методу як єдиного («монопольного») в лінгвістичних дослідженнях, Бодуен де Куртене відстоював статично-описовий аналіз, як найбільш придатний для виявлення системи мови. Особливо рішуче виступив Бодуен де Куртене проти ізольованого (розрізненого) вивчення звуків, практикованого молодогораматиками і показав, що їх треба досліджувати в тісному системному зв'язку з артикуляційними змінами і роллю звуків у зв'язку з морфологічною будовою і зміною слова («Некоторые общие замечания о языковедении и языке». СПб., 1871).

У працях Бодуена де Куртене і його учнів Казанської мовознавчої школи знаходимо чимало ідей і положень, що їх пізніше висловив швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр. Наприклад, положення про суворе розмежування описового та історичного аспекту в дослідженні явищ мови; вчення про двоякі зв'язки слів в системі мови — асоціації слів за подібністю і асоціації за суміжністю, що відповідають у де Соссюра асоціативним і синтагматичним співвідношенням у мовній структурі; вчення про функціональну роль елементів мовної структури і ін.

У бодуєнівському формулюванні «звук мови, як її дійсний елемент, це найчистіша фікція...», «існує і безпереривно триває в індивідуальній психіці уявлення звукової одиниці, що її називають, звичайно, звуком мови...» було сказано те, що пізніше з'явилось у тезі де Соссюра про дві сторони мовної діяльності — мову як нематеріальну мовну свідомість колективу (langue) і мову — мовлення індивіда (parole).

Тачим чином, Бодуен де Куртене своїми лінгвістич-

ними ідеями і відкриттями випередив західноєвропейське мовознавство на кілька десятиків років.

Казанська лінгвістична школа характеризувалась такими рисами: суворо відрізнялись два різновиди мови — письмовий і усний (букви і звуки)¹; відзначалась своєрідність фонетичної і морфологічної структури слова (відмінність фонетичної і морфологічної ділимості слова); чітко виділялись два елементи мови: фонетичний (фізіологічний) і психічний; не змішувались зміни, що відбуваються в мові щоденно («комбінаторні») із змінами, що відбувались в історії мови на протязі століть («спонтанними»); розвиток мови розуміли як її динаміку, вірніше — кінематику; підкреслювалась важливість діалектології і вивчення нових мов та перевага спостережень над живими мовами перед здогадами на підставі пам'яток («Лингвистические заметки и афоризмы», ЖМНП, 1903, кн. за травень). При історичному вивченні мовних явищ представники цієї школи вказували на необхідність враховувати вимоги географії і хронології та брати до уваги різні нашарування мовних процесів. Треба відзначити також особливе зацікавлення теоретичними проблемами та широкі наукові узагальнення в їх працях.

У докторській дисертації «Очерк науки о языке» (1883) учень І. О. Бодуена де Куртене Микола Вячеславович Крушевський (1851—1887) піддав критиці недостатність методу порівняння, взяв під сумнів деякі положення про спорідненість мов (все схоже — первісне, все несхоже — вторинне); автор говорить про гармонію фонетичної системи мови, про поступовість звукових змін; він формулює нові «загальні звукові закони», згідно з якими звуки змінюються однаково в різних, навіть неспоріднених мовах. Ідучи за Бодуеном, Крушевський висловлює думку, що «одна звукова система складається шляхом переінтеграції іншої». Весь розвиток мови — це вічне її прямування до повної відповідності між системою знаків і тим, що ця система означає. Але цього ідеалу мова ніколи не досягає і цим пояснюється вічна переінтеграція елементів мови, викликана різними деструктивними факторами, які постійно порушують гармонію мови.

Бодуен де Куртене гостро критикував саме тільки

¹ «Об отношении русского письма к русскому языку». СПб., 1912.

порівняння індоєвропейських мов із санскритом замість дослідження їх будови. У статті «Заметка об изменности основ склонения, в особенности же об их сокращении в пользу окончаний» (1870, опубл. 1902 р.) він дав нарис історії старих індоєвропейських основ у слов'янських мовах та сформулював основний внутрішній закон розвитку структури слова в слов'янських мовах. Бодуен де Куртене показав, що старі індоєвропейські основи на *-a*, *-i*, *-u* і т. д. у слов'янських мовах змінилися: за законом кінцевих звуків приголосні в кінці слів зникли, а попередні голосні основ стали новими закінченнями. Отже, у слов'янських мовах відбулось «поголовне» скорочення основ на користь закінчень. Основний внутрішній закон розвитку структури індоєвропейського слова він пояснив як поступовий перехід від триморфемної будови до двоморфемної і нарешті до одноморфемної.

Таким чином, Бодуен де Куртене розв'язує проблему, поставлену Шлегелями і Боппом, про перехід флективно-синтетичної будови індоєвропейських мов до аналітичної: окремі морфологічні ознаки слова поступово втрачають своє значення в системі мови; відбувається зрощення основ з закінченнями, які потім змінюються, і зв'язок між словами починає виражатись за допомогою службових слів, тобто аналітично.

Дальшим відкриттям Бодуена де Куртене було встановлення хронології палаталізації приголосних та чергування звуків у східнослов'янських мовах, зокрема в російській мові. Зникнення або збереження кінцевих наголошених голосних він пояснював не самими фонетичними умовами (як це робив тоді В. О. Богородицький), а семантичним навантаженням даного звука в морфемі і слові, т. зв. «психічним наголосом» (за термінологією автора). Бодуен переконливо показав, що в російському інфінітиві кінцевий голосний *-и* міг зникнути, бо семантичне навантаження залишилось за пом'якшеним *-т'* а в словах *кости*, *благодати*, *ночи* тощо кінцевий *-и* не міг відпасти, бо він несе семантику відмінка. Подібно у словах *там* із «тамо», *так* із «тако» і т. д. кінцевий *-о* не мав семантичного навантаження і тому міг відпасти, але у словах *сено*, *дело*, *окошко* цього не могло статися («Лингвистические заметки и афоризмы», ЖМНП, 1903, № за квітень).

Звуки мови, окремо взяті, на думку Бодуена де Куртене, не можна вважати одиницями мови. Вони входять в систему мови у складі морфем, які і є значущими одиницями граматичної будови і одиницями порівняльно-історичного аналізу будови споріднених мов.

~ Нові ідеї і відкриття Бодуена де Куртене продовжував і розвивав у своїх лекціях в Казанському університеті Василь Олександрович Богородицький (1857—1941), який, відкидаючи «схематичність» порівняльної граматики К. Бругмана, по-новому розробляв її принципи і сам курс (вип. 1—1890 р.; вип. 2—1895 р.; вип. 3.—1900 р.; вип. 4—1912, 1914, 1916 рр.). На думку В. О. Богородицького, увага дослідника повинна бути звернена не на реконструкцію прамови, а на розкриття ходу і послідовності граматичних процесів в індоєвропейських мовах («Курс сравнительной грамматики индоевропейских языков». Казань, 1890, стор. 11—12).

У розвитку мовних явищ В. О. Богородицький відрізняв два фактори — фонетичний і морфологічний. Перший проявляється в тому, що фонетичні зміни ведуть до розгалуження морфем (пор. рос. *пеку* — *печешь*).

З морфологічних факторів найважливіший у розвитку мови фактор аналогії. Внаслідок змін за аналогією можуть змішуватись і зникати ті чи інші граматичні категорії (наприклад, категорії часу, відмінка, роду тощо).

З праць В. О. Богородицького треба назвати:

- 1) «Гласные без ударения в русском языке», РФВ, 1880, № 3—4; Казань, 1884; 2) «Курс грамматики русского языка», ч. 1, Фонетика. Варш., 1887 (Казань, 1930); 3) «Общий курс русской грамматики» (1935, вид. 5); 4) «Очерки по языковедению и русскому языку» (1939).

Найбільш відома в мовознавстві розробка Бодуеном де Куртене вчення про функціональну роль елементів структури мови. Однією з ланок цього вчення є теорія фонем (термін впроваджений Крушевським у 1880 р.). Про роль звуків у мові, не завжди однакою з фізичними звуками, та про аналіз звуків з морфологічної, словотворчої точки зору писав І. О. Бодуен де Куртене у своїх працях: «Некоторые общие замечания о языковедении и языке», ЖМНП, 1871; «Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков» (Варш., 1881; РФВ, V, стор. 264—344); «Próba teorji alternacyj fonetycznych» (1894) і нім. мовою «Versuch einer Theorie

phonetischer Alternationen» (Strassburg, 1895); «О прагматическом значении фонем», RS, III (1910); «Об отношении русского письма к русскому произношению» (СПб., 1912) і ін.

Близькі артикуляційно звуки, які сприймаються мовцями і слухачами як той самий тип звука при спільній морфологічно-семантичній значимості морфем в слові, він назвав фонемами. Спочатку Бодуен де Куртене розглядав фонему як матеріальну звукову одиницю, пізніше під впливом психологічного розуміння визначав фонему як уявлення про звук (ідеалістичне трактування фонем). Велику лексикологічну і лексикографічну роботу виконав Бодуен над редагуванням нового (4-го) видання «Толкового словаря» В. Даля, що вийшов у 1912 р.

У мовознавчих працях Бодуена і його учнів треба відзначити такі недоліки: трактування мовних явищ з точки зору індивідуалістичного психологізму; ставлення історизму мови на другий план; іноді несправедливе знецінювання порівняльно-історичного методу, намагання обґрунтувати суб'єктивно-ідеалістичну точку зору на явища мови; зведення всієї суті мови до процесів індивідуального мовлення; недоговореність і нерозгорненість у викладі нових ідей і положень.

Разом з цим багато плодотворних ідей І. О. Бодуена де Куртене безперечно збагатили мовознавство і поспули вперед його розвиток. Окремі його думки і положення пізніше були розвинуті Л. В. Шербою, М. С. Трубецьким, В. В. Виноградовим та лінгвістичними школами — вітчизняними і зарубіжними. Своєю новизною і свіжістю лінгвістичних ідей школа Бодуена де Куртене просувала розвиток загального мовознавства помітно вперед.

4. МОСКОВСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА ШКОЛА П. Ф. ФОРТУНАТОВА.

Голова московської лінгвістичної школи, близької до молодограматичного напрямку, Пилип Федорович Фортунатов (1848—1914), учень Ф. І. Буслаєва, закінчив Московський університет 1868 р. Після магістерських іспитів у 1871 р. поїхав у трирічне наукове відрядження до Німеччини, Франції і Англії, де в Тюбін-

гені, Лейпцигу, Берліні, Кенігсбергу, Парижі і Лондоні вивчав порівняльну граматику індоєвропейських мов, санскрит, палі і литовські рукописи.

У 1875 р. П. Ф. Фортунатов захистив магістерську дисертацію «Samaveda Aganĵaka Samhita» (текст, переклад і коментарій новознайденого ним у Парижі ведійського рукопису). У додатку «Несколько страниц из сравнительной грамматики индоевропейских языков» він дослідив ряд складних питань індоєвропейської порівняльно-історичної морфології.

П. Ф. Фортунатов читав у Московському університеті з 1876 по 1902 рік такі курси:

1) Загальне мовознавство; 2) Порівняльна фонетика індоєвропейських мов; 3) Порівняльна морфологія індоєвропейських мов; 4) Старослов'янська мова; 5) Литовська мова; 6) Готська мова; 7) Староіндійська мова (Див. Уч. зап. МГУ, 1946, т. III, кн. 2, стор. 27).

У 1880 р. в журналі «Archiv für slavische Philologie» (IV) він надрукував статтю про наголос в балтійсько-слов'янських мовах — «Zur vergleichenden Betonungslehre der letuslavischen Sprachen», де вказує на походження різниці в наголосі слів з повноголосними формами. У 1895 р. в журналі «Русский филологический вестник» (РФВ, т. XXXIII) була опублікована його робота «Об ударении и долготе в балтийских языках», де встановлюється співвідношення між висхідним і спадним наголосом у литовській і старопрусській мовах. У 1881 р. в журналі Бецценбергера «Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen» була надрукована стаття Фортунатова про сполучення *l* із зубними у староіндійській мові — «L + Dental im Altindischen», в якій автор доводив, що індійські церебральні *t*, *d*, *n* розвинулись з індоєвропейських сполучень *lt*, *ld*, *ln*. Стаття викликала критичні заперечення і полеміку з боку Бартоломе, Шмідта, Вакернагеля і ін. П. Ф. Фортунатов вернувся ще раз до цієї теми у збірнику в пошану Ф. Є. Корша (1896 р.), виклав її ширше і порушив зв'язані з цим інші питання історії індоєвропейського мовознавства.

П. Ф. Фортунатов був великим майстром порівняльно-історичного аналізу. Він розробив струнку і послідовну граматичну теорію, яка мала вплив на дальший розвиток мовознавства в Росії.

У його лекціях було розгорнуте прогресивне вчення про тісний зв'язок історії мови з історією суспільства. Не дивно, що серед його слухачів були не тільки росіяни, українці, поляки й фінни; слухати його лекції приїжджали мовознавці зарубіжних країн — з Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Франції, Німеччини, Австрії, Румунії, Сербії. Учнями Фортунатова були Г. К. Удьянов, В. К. Поржезінський¹, Б. М. Ляпунов, Л. З. Мсерапи, А. І. Томсон, Д. Н. Ушаков та ін.

Його найближчий учень О. О. Шахматов відзначив, що П. Ф. Фортунатов «ішов попереду німецької лінгвістики», яка стояла на високому рівні.

Із зарубіжних учених учнями П. Ф. Фортунатова були німці Бернекер і Сольмсен, норвежець О. Брок, француз Поль Буайє, швед Торб'єрнсон, датчанин Педерсен, серби Белич і Томич, чехи Мурко і Полівка, голландка Краузе Ван дер Коп, румун І. Богдан, фінський учений Міккола і інші.

У роботах П. Ф. Фортунатова треба відзначити його чітке виділення розділів загального мовознавства, вказівку вивчати слова в двоякому аспекті (лексикологічно і граматично), визнання фонетики окремим розділом науки про мову, розмежування етимології і морфології, відкриття важливого звукового закону про акцентні відношення в індоєвропейських мовах; на матеріалі литовської і слов'янських мов П. Ф. Фортунатов знайшов дві форми довготи — тривалу і переривну, і залежно від довготи складався такий чи інший тип наголосу; тривала довгота перетягла на себе наголос з попереднього складу, короткого і переривного (акцентологічний закон Фортунатова пояснює, наприклад, чому у східнослов'янських мовах наголос з останнього складу у слові *рука* переноситься в множині на початковий склад — *руки*). П. Ф. Фортунатову належить формулювання поняття про нульову флексію, що використала потім пражська фонологічна школа (структуралістів) для функціонального виявлення мовних елементів у процесі протиставлення їх один одному.

† Встановлення Фортунатовим історичних епох пала-

¹ Поржезінський викладав після Фортунатова в Московському університеті ті ж самі дисципліни, що й Фортунатов, і виділив окремий курс «Вступ до мовознавства», який з того часу читається в університетах і педагогічних інститутах.

0.ф. 2, РКХ -
талізації задньопіднебінних перед голосними переднього ряду, його відкриття закону пересунення наголосу в балтійсько-слов'янських мовах мають для мовознавства велике і тривале значення.

П. Ф. Фортунатов підкреслював, що до індсєвропейської епохи слід відносити тільки такі мовні форми, наявність яких абсолютно вдається довести всіма індоєвропейськими мовами. Цим була поставлена сувора вимога фактичного історизму в мовознавстві, яка категорично відкидала всякі безпідставні реконструкції праформ («Разбор сочинения А. В. Попова...», 1884 р.).

5. ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ СОБОЛЕВСЬКИЙ (1856—1929).

О. І. Соболевський, сучасник Ягича, Фортунатова, Шахматова, відомий як дослідник історії російської мови (одночасно історії білоруської і української мови)¹, який досконало володів порівняльно-історичним методом. У своїх дослідженнях Соболевський аналізує великий граматичний матеріал із першоджерел — пам'яток староруської мови, частково і пізніших пам'яток. Він висвітлює розвиток форм, визначає взаємозв'язок основних граматичних категорій, послідовність їх розвитку і змін.

Тематика праць О. І. Соболевського широка і різноманітна. Наприклад, у галузі граматики і фонетики: «Исследования в области русской грамматики», магіст. дисертація (Варшава, 1881); «Очерки по истории русского языка», докторська дисертація (Київ, 1884); «Лекции по истории русского языка» (2-е вид., К., 1888, 3-е вид. СПб., 1891; 4-е вид. Москва, 1907); «Звуки церковнославянского языка» (Варшава, 1888); «Общеславянские изменения звуков» (Варшава, 1889).

У галузі палеографії:

«Источники для знакомства с древнерусским говором», ЖМНП, 1885 (збірник палеографічних фотографій); «Славянорусская палеография» (2-е вид., 1908).

З діалектології:

¹ Не повторюємо тут згаданої вже раніше відновленої Соболевським антиісторичної погодінської концепції про українську мову і населення Київщини в минулому.

«Смоленско-полоцкий говор в XIII—XV вв.», РФВ, 1888, № 1; «Очерк русской диалектологии», ЖС, 1892, №№ 1—4.

Про взаємодії між сусідніми мовами:

«Следы литовского влияния на славянские языки», РФВ, 1885, № 4; «К вопросу о финском влиянии на великорусские племя», ЖС, 1893, № 1.

З історичної лексикології:

«Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии» (СПб., 1910).

Остання праця О. І. Соболевського відкривала нові шляхи в історії лексики староруської мови. Тут встановлювався зв'язок старослов'янської лексики з лексикою різних слов'янських мов. У статті «Несколько наблюдений над словарным материалом» автор робить цікаві спостереження над культурною термінологією старослов'янської мови. У статті «Особенности русских переводов домонгольского периода» О. І. Соболевський виділив найбільш вживаний фонд староруської живої народної лексики східних слов'ян, якої не було у словнику старослов'янської мови (наприклад, *хвост*, *глаз*, *пирог*, *ковер* та ін.).

У статті «Из истории заимствованных слов и переводных повестей» зроблено автором багато нових і цікавих спостережень. Цінні дослідження О. І. Соболевського в галузі топоніміки в роботі «Названия населенных мест и их значение для русской исторической этнографии», а також його зауваження про імена в російських билинах — «Заметки о собственных именах в великорусских былинах» (ЖС, 1890, № 2) та назви староруських богів, свят, обрядів. Після цього Соболевський видав ще три випуски лексикологічних праць «Лингвистические и археологические наблюдения» (1911—1914).

Із словотворення, семасіології та етимології:

«Из истории уменьшительных слов»; «Из области словообразования», утворення з суфіксами *-ас*, *-им*, *-ша*, *-да*, *-тяй* і ін.; РФВ, т. 66, № 3—4 (1911); «Заимствованные слова» (літографоване видання).

О. І. Соболевський написав значну кількість літературознавчих робіт, напр., «Несколько слов о малорусских думах», ЖС, 1893, № 2; «Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках» (1894) та інші.

Писав також на історичні теми. Його «Лекції» зберігають і досі наукове значення і часто використовуються викладачами історії східнослов'янських мов.

6. ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ШАХМАТОВ (1864—1920).

До молодограматичної школи зараховують також мовознавчу діяльність О. О. Шахматова, учня П. Ф. Фортунатова. В дійсності його блискуча, багатогранна і надзвичайно продуктивна наукова діяльність така оригінальна, що в багатьох важливих і принципіальних питаннях переростає вузьку обмеженість молодограматиків.

Ще 15-річним гімназистом О. О. Шахматов захопився історією і мовознавством; тоді ж познайомився з професорами Московського університету В. Ф. Міллером, П. Ф. Фортунатовим, Ф. Є. Коршем і ін. Під керівництвом Фортунатова він вивчає мову староруських пам'яток і в 1881 та 1882 рр. друкує перші свої статті в ASPh, в яких вказуються неточності і відхилення від оригіналів у виданих друком староруських пам'ятках, зокрема у Збірнику Святослава 1073 р. Статті викликали жваве обговорення серед московських учених. У зв'язку з опублікуванням статей 18-річний автор обмінявся листами з видавцем ASPh, академіком В. Ягичем. У цьому ж (1882) році весною О. О. Шахматов виступив на диспуті в Московському університеті з приводу захисту магістерської дисертації О. І. Соболевським і здивував присутніх своїм глибоким знанням мови староруських пам'яток¹.

Будучи студентом другого курсу (1884), О. О. Шахматов написав дослідження про мову новгородських грамот, яке було опубліковано В. Ягичем. У 1890 р. після магістерських іспитів О. О. Шахматов почав читати в Московському університеті курс історії російської мови. У 1893 р. він надрукував в РФВ «Исследования в области русской фонетики». На захисті цієї роботи 1894 р. Вчена рада Московського університету присудила йому ступінь доктора наук. Кілька років пізніше

¹ Він висловив нову думку про необхідність пов'язувати при вивченні пам'яток минулий стан мови з сучасним і встановлювати територіальне їх походження.

О. О. Шахматов був обраний академіком і очолював в Академії наук відділ російської філології. З 1908 р. читав курси з історичної граматики та сучасної російської мови в Петербурзькому університеті. О. О. Шахматов написав понад 150 праць. Він працював в галузях мовознавства, літературознавства, джерелознавства, палеографії, фольклору, етнографії, історії і використовував дані цих наук для складання повнішої картини історії російської мови, а також української і білоруської мов.

О. О. Шахматов не тільки продовжував і поглиблював розробку порівняльно-історичного мовознавства (в галузі русистики) за традиціями Востокова, Буслаєва, Срезневського, Потєбні, Фортунатова. Він творчо і оригінально розвивав нові думки, що з'явилися у теорії його великих попередників і сам висловив багато плодотворних і оригінальних ідей.

На базі праруської мови, яку Шахматов намагався якнайповніше реконструювати, він ставив завдання простежити дальший розвиток східнослов'янських мов і діалектів. Фактичні дані останніх вважав необхідними для відтворення давнішого стану мови. Досліджуючи старі пам'ятки мови, О. О. Шахматов виявляв у них окремі місцеві діалектні риси (наприклад, у новгородських, двінських грамотах) і таким чином встановлював територіальну приналежність пам'яток. У багатьох своїх працях О. О. Шахматов звертав увагу на питання впливу книжної церковнослов'янської мови на російську мову. Крім першого такого впливу на староруську мову Київської Русі, він визначив другий південнослов'янський вплив на фонетику і орфографію староросійської мови XV—XVI ст. Єдиною літературною мовою Київської Русі Шахматов вважав старослов'янську мову. У сучасній російській літературній мові знаходив половину лексичних староболгаризмів, що, звичайно, є перебільшенням дійсного стану словникового складу російської мови. У питанні так званого другого повноголосся (*торог, молонія* і т. п.) Шахматов ствердив, що воно виступає тільки в закритих складах, які утворилися після занепаду слабких *ъ, ь*. Написання *-ъръ-, -ьрь-* у пам'ятках XI—XIII ст. не тільки в закритих, але й у відкритих складах Шахматов (проти думки О. І. Соболевського) вважав штучними графемами, які ні в якому разі не

відбивають живої народної мови і були комбінацією староруської вимови і церковнослов'янської графіки: «писар, написавши по-руськи *ѣр, ѣр, ѣл*, виправляв своє відхилення від оригіналу (де були *рѣ, рѣ, лѣ*) тим, що додавав до написання *р, л* ще друге *ѣ* або *ѣ*»¹.

О. О. Шахматов, як і П. Ф. Фортунатов, приймав для дослідження таку періодизацію мови: індоєвропейська прामова (в епоху безпосередньо перед розпадом на окремі мови), балтійсько-слов'янська мовна єдність, яка потім розпадається на балтійську і східнослов'янську мову. З останньої розвинулась спільноруська (пра-руська) мова, а з цієї вже в історичну епоху виділились і розвинулись три східнослов'янські «наріччя» — великоруське, малоруське (тобто українське) і білоруське.

У працях О. О. Шахматова багато оригінальних гіпотез. Однією з них є припущення, що складотворчі плавні спільнослов'янської епохи — нові звуки і не мають генетичного зв'язку з індоєвропейськими складотворчими плавними. Вони виникли на ранньому ступені балтійсько-слов'янської мовної єдності і пізніше змінилися в нескладотворчі приголосні, причому старий індоєвропейський ірраціональний голосний став складотворчим (пор. сполучення *il, il, ir, ir*). З цих коротких *і, й* через редуцію в слов'янській мові виникли нескладотворчі *ѣ, ѣ*; тоді наступні *р, л* ставали складотворчими.

Велику роботу проробив О. О. Шахматов, редагуючи академічний словник російської мови. О. О. Шахматов вважав, що в повний словник російської мови повинні ввійти всі слова з творів кращих російських письменників, давніших пам'яток письменності, діалектні слова говорів російської мови, всі іншомовні слова і т. п.

Таке охоплення лексики непомірно розширювало межі словника, робило його універсальною лексичною енциклопедією і переходило, як показала практика, всі можливості виконати це завдання не тільки однією людиною, але й одним поколінням.

Після смерті Я. К. Грота (1893), який видав три випуски словника від А до Д, т. I (1891—1895), редакцію академічного словника очолив О. О. Шахматов і за-

¹ А. А. Шахматов. К истории звуков русского языка. О полголосии и некоторых других явлениях. СПб., 1903, стор. 36.

кінчив букви Е—Ж—З. За життя Шахматова вийшла в світ більша частина випусків на букву К (до слова *крошечный*), почато букву И (*издергивать*).

Після смерті Шахматова (1920) в 1922—1929 рр. вийшли випуски Л (*лисий*, т. V, в. 1—3), М (*маститый*, т. VI, 1—2) та Н (*недорубщик*, т. VIII, в. 1—2). У цих випусках принципи Шахматова зазнали чимало змін. З кінця 1929 р. план видання академічного «Словаря русского языка» був змінений (почались знову випуски від букви А).

Вивчаючи історію російської мови, О. О. Шахматов одночасно вивчав походження Русі, доісторичну епоху життя східнослов'янських племен, встановлював історію їх міграційних рухів, простежував процес складання східнослов'янських народностей, розв'язував ряд інших питань, зв'язаних з розвитком мови. Цей момент методології Шахматова найбільш наближується до вимог сучасного дослідження (Н. С. Чемоданов, Сравнительное языкознание в России. М., 1956, стор. 91).

Трактуючи мову в якнайширшому розумінні, О. О. Шахматов заперечував принцип наукової нормалізації літературної мови: «Головний і єдиний авторитет в мові — це звичай, вживання»¹. Цей погляд і погляд О. О. Шахматова на літературну мову Київської Русі, як мову староцерковнослов'янську, сьогодні, після нових досліджень, радянськими мовознавцями не розділяється.

У своїх реконструкціях мовних праформ Шахматов не зупинявся на відтворенні, наприклад, звукових типів. Він встановлював праформи, наче з конкретного і безпосереднього спостереження живих говірок, що, звичайно, мало було реальним.

Найбільш важливі діалектні явища сучасності Шахматов відносив іноді до стародавніх епох прамови, не враховуючи або недостатньо враховуючи ту обставину, що після епохи прамови в діалектах могли відбутися зміни внаслідок їх взаємодії та змішання².

Тут, до речі, пригадати треба б загальноновизнане лінгвістичне положення про те, що в процесі еволюцій-

¹ А. А. Шахматов. Несколько слов по поводу записки И. Х. Пахмана, «Сборник русского языка и словесности Импер. Академии наук». СПб., 1899, т. XVII, № 1, стор. 32—33.

² Див. Р. И. Аванесов. «Вопросы образования русского языка в его говорах», ВМУ (ВЕСТНИК МУ), 1947, № 9, стор. 103.

ного (при тому нерівномірного для всіх ділянок) розвитку мови, в загальнонародній мові і її діалектах на кожному етапі виразно виступають поряд з новими і старі елементи. Деякі з останніх можуть належати до архаїчних, що походять з дуже давніх епох. Отже, мова йде про виявлення і визначення саме таких явищ та обґрунтування їх давності.

Разом з тим, у світлі відкриття і гіпотез О. О. Шахматова вияснились такі фонетичні процеси, як перехід *e* в *o* у східнослов'янських мовах, доля ятя (*ъ*), зміни у вимові шиплячих і африкат, співвідношення проривного *z* та фрикативного *z* і ін.

О. О. Шахматов відкрив внутрішні закономірності розвитку граматичних форм російської мови. Ряд історичних змін у галузі морфології розглянув О. О. Шахматов в їх взаємодії (наприклад, історія форм двоїни тощо). Дуже важливі спостереження О. О. Шахматова над розвитком граматичних категорій у системі іменників і числівників. Система іменників і дієслів, встановлена О. О. Шахматовим на підставі ознак словозміни і словотвору, вражає тонкістю спостережень, новизною групування фактів і внутрішньою стрункістю. У монументальній праці «Синтаксис русского языка» Шахматов виклав багато глибоких спостережень над літературною мовою.

Спираючись на принцип діалектичної єдності мови і мислення, Шахматов розгорнув нове вчення про речення як словесне вираження одиниці комунікації, встановив істотні відмінності двох основних типів речення — односкладного і двоскладного, розробив послідовну класифікацію різновидностей цих двох типів речення¹.

Критика, слушно відмічаючи великі заслуги О. О. Шахматова в трактуванні історії мови в тісному зв'язку з історією народу, вказує, що деякі помилки в його історичних побудовах не були б допущені, якби автор мав у своєму розпорядженні ту надійну зброю аналізу історичного процесу, яку дає марксизм-ленінізм.

Важливіші праці Шахматова:

«О языке новгородских грамот» (1885—1895); «К истории сербско-хорватских ударений», РФВ, 1888; «Исследо-

¹ А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка. Ленинград. 1941, §§ 48—124, 125—310; стор. 62—240.

вания в области русской фонетики», РФВ, 1893 (докт. диссертация); «К вопросу об образовании русских наречий и народностей», ЖМНП, 1899, IV (324—384); «Русское и словенское аканье» (1902); «Исследование о двинских грамотах XV в.» (СПб., 1903); «К истории звуков русского языка. О полногласии и некоторых других явлениях» (СПб., 1903); «Курс истории русского языка» (літогр. вид. СПб., 1908—1911); «Очерк современного русского литературного языка» (1911—1912); «К вопросу об образовании русских наречий» (РФВ, т. IXXXII, 1914); «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (1915); «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка», Зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916, т. II, стор. 664—707); «Введение в курс истории русского языка», ч. I (Петроград, 1916); «Древнейшие судьбы русского племени» (Петроград, 1919); «Синтаксис русского языка» (Л., 1925, 1927, 1941).

7. ШАХМАТОВ І КОРШ ЗА ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

О. О. Шахматов написав перший нарис історичної граматики української мови в порівняльно-історичному плані. Він вважав українську мову однією з трьох рівноправних і близько споріднених східнослов'янських мов. Українська мова мала в особі акад. О. О. Шахматова сміливого наукового захисника. Погляди Шахматова на українську мову поділяв російський орієнталіст і славіст Федір Євгенович Корш (1843—1915), який у багатьох своїх працях¹ відстоював право на рівне місце української літературної мови серед слов'янських мов. Разом з О. О. Шахматовим і П. Ф. Фортунатовим Ф. Є. Корш вів активну боротьбу проти царської заборони друкувати книжки, газети, підручники українською мовою.

У 1905 р. Російська академія наук обрала Ф. Є. Корша головою комісії з питань про український друк. До

¹ Наприклад: «В борьбе за родной язык» (1912); «Об украинском возрождении» (1913); «Украинский народ и украинский язык» (1913); «Лето про нову теорію вийстя українського народу» (1914) і інші. Див. М. В. Павлюк. «Федір Євгенович Корш (1843—1915)», УМШ, 1956, № 1, стор. 25—27.

складу комісії входили Шахматов і Фортунатов. Комісія зредувала доповідну записку «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». Исторично-літературну частину записки опрацював Ф. Є. Корш, частину лінгвістичну — О. О. Шахматов. На фактичному матеріалі автори науково доводили, що український народ має свою багатовікову історію, яка відбита в українській народній творчості та літературі; що українська мова є самостійна і рівноправна з іншими; що вона є таким же нащадком староруської мови, як російська і білоруська. У праці з порівняльного синтаксису індоєвропейських мов Ф. Є. Корш значне місце відводить матеріалам з української мови.

Тільки у післяжовтневий час, в умовах радянського ладу українські вчені змогли продовжити і ширше розгорнути роботу в галузі українського порівняльно-історичного мовознавства, яка була почата в ХІХ столітті М. Максимовичем, П. Житецьким, О. Потебнею, К. П. Михальчуком (1840—1914).

Цінною своїм першоджерельним матеріалом стала підручна книга «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий» (т. I, в. I, М., 1907) А. Ю. Кримського (1871—1942)¹, який у співавторстві з О. О. Шахматовим видав кн. «Нариси з історії української мови та хрестоматія» (К., 1922).

М. К. Грунський (1872—1951) працював у галузі синтаксису; його перу належить така робота як «Очерк по истории разработки синтаксиса словянских языков», т. I (СПб., 1911). М. К. Грунський досліджував проблеми старослов'янської мови, зокрема мову і письмо глаголицьких пам'яток; склав підручник «Вступ до слов'янського мовознавства» (Київ—Львів, 1946); розробляв історичну граматику української мови («Історія форм української мови», 1931; «Нариси з історії української мови», 1941 і ін.

І. С. Свенціцький (1876—1956) залишив ряд досліджень про староруську і староукраїнську мову, напр., «Нариси з історії української мови» (Льв., 1920), праці з української діалектології, палеографії та ін.

Є. К. Тимченко (1866—1948) опублікував синтак-

¹ В. С. Ващенко. Праці Аг. Кримського з українського мовознавства, УМШ, 1959, № 3 (стор. 15—19).

сичні розробки про функції відмінків в українській мові (найбільша праця про функції родового відмінка, надрукована в «Русском филологическом вестнике», 1913 р.), склав «Курс історії українського язика» (1927), був співавтором і редактором «Історичного словника українського язика» (т. I, А—Ж; Х—К., 1930—1932).

8. Л. В. ЩЕРБА І ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК УЧЕННЯ ПРО ФОНЕМУ.

Лев Володимирович Щерба (1880—1944) продовжував і поглиблював роботу Бодуена де Куртене в галузі загальної та експериментальної фонетики і фонслогії, зокрема в розробці теорії фонем. У постійному зв'язку з Л. В. Щербою вели свою наукову роботу відомі мовознавці В. В. Виноградов, Л. Б. Якубінський, С. Г. Бархударов, Є. Д. Поліванов, Л. Р. Зіндер, М. І. Матусевич, С. І. Бернштейн, І. П. Сунцова і багато інших. Подібно до Бодуена де Куртене Щерба захоплював своїх учнів гострим критичним аналізом застарілих догм західної і нашої науки, силою своєї творчої думки, витонченістю побудов, вишуканістю свого стилістичного смаку і такту¹.

Оригінальне дослідження вокалізму російської мови і нове висвітлення питання про фонему та її варіанти дав Л. В. Щерба у своїй магістерській дисертації «Русские гласные в качественном и количественном отношении» (СПб., 1911, 1912).

До фонологічної системи російської мови дальші доповнення дає Л. В. Щерба у своїй книзі «Фонетика французского языка», 1937, 1939 (Очерк французского произношения сравнительно с русским).

Крім фонології, Л. В. Щерба працював у галузі діалектології, синтаксису, морфології, лексикології, стилістики, орфографії і орфоепії. Він постійно вивчав широку діалектологічну літературу, зокрема літературу про лінгвістичну географію ряду країн: італійську, французьку, німецьку, чеську, лужицьку, польську, російську. У 1940—1941 рр. він очолював Всесоюзну діалектологічну комісію. У докторській дисертації «Востоchno-лужи-

¹ Б. О. Ларін. Значення праць академіка Л. В. Щерби в радянському мовознавстві, «Мовознавство», т. IV—V, 1947, стор. 204.

цкое наречие» (1915) Л. В. Щерба застосував нові принципи характеристики морфологічної і синтаксичної системи народних говорів, відкинувши давніший схематизм і непов'язаність опису мовних фактів.

У синтаксисі Л. В. Щерба розробляв поняття синтагми як основної синтаксичної одиниці. Збірник «Русская речь» (1 кн., 1923), який він видавав, мав завдання висвітлювати синтаксичні проблеми російської літературної мови. Його стаття «О частях речи в русском языке» («Русская речь», кн. 2. Л., 1928) мала значний вплив на нове трактування морфології і синтаксису в граматиці російської мови. Л. В. Щерба підготував I том нормативної граматики російської мови АН ССРСР і разом з С. П. Обнорським почав редагувати II том.

З лексикології і лексикографії Л. В. Щерба написав етюд незакінченої роботи «Опыт общей теории лексикографии» (Изв. АН ССРСР, 1940, № 3). Під його впливом словниковий відділ АН поставив завдання скласти нормативний словник, відійшовши від (нездійсненого) шахматовського енциклопедичного скарбу — «тезауруса». Л. В. Щерба склав російсько-французький словник і керував складанням інших словників.

У галузі стилістики почин Л. В. Щерби в дослідженнях семантики, словотворення, синтаксису та естетики мови на сторінках збірника «Русская речь» мав наукове і практичне значення.

Л. В. Щерба відіграв керівну роль на Бакинському з'їзді 1926 р., присвяченому латинізації письма тюркських народів. Він допомагав працівникам Інституту народів Півночі в роботі над створенням письмових мов для народів, що досі не мали письма.)

У 1910 р. Л. В. Щерба опублікував статтю про російську вимову «Court exposé de la prononciation russe», на яку як авторитетне слово спеціаліста посилались зарубіжні мовознавці та вивчаючи російську мову. Із статтями про орфоєпію російської мови Л. В. Щерба виступав в 1916, 1936, 1937 рр. Доповідь Л. В. Щерби на засіданні Петербурзького неofilологічного товариства «О разных стилях произношения и об идеальном фонетическом составе слов» (опублікована в «Зап. неofilологического о-ва при Петербургском университете», т. VIII, 1915) відзначена критикою як «наукове відкриття», яке «відразу з'ясувало багато заплутаних мірку-

вань, розв'язало довгорічні суперечки. Орфографічним питанням присвячені статті Л. В. Щерби «Несколько слов по поводу «Предварительного сообщения орфографической подкомиссии» (1905, РФВ), «Дополнения и поправки к «Русскому правописанию Я. К. Грота» (1911), «К вопросу о реформе орфографии» (1930).

У 1931 р. в «Известиях АН ССРСР» з'явилась стаття Л. В. Щерби «О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании», в якій автор виступив проти ідеалістичних концепцій Ф. де Соссюра та індивідуалістичного психологізму Бодуена де Куртене. У цій статті Л. В. Щерба підкреслює основу теорії мови як системи, що спирається на соціальний досвід і організує мовний матеріал для спілкування між людьми.

У дослідженні мовного матеріалу, підкреслює автор статті, необхідний експеримент, що становить важливу перевагу лінгвістики перед іншими гуманітарними науками.

9. СОЦІОЛОГІЗМ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ.

Основоположником соціологічної школи, а також тим, хто кинув перше зерно у ґрунт майбутнього структуралізму, був женеvський мовознавець, француз Фердинанд де Соссюр (F. de Saussure, 1857—1913). Його початкова мовознавча діяльність проходила в межах молодогограматизму. У 1879 р. вийшло його дослідження про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах.

Загальновідомим у мовознавчому світі став Ф. де Соссюр після смерті, коли його учні Ш. Баллі і А. Сеше видали його лекції під назвою «Курс загальної лінгвістики» — «Cours de linguistique générale», 1916; рос. переклад «Курс общей лингвистики» (М., 1933).

На початку ХХ ст. Ф. де Соссюр виступив з критикою теорій молодогограматиків. Він звернув увагу на відрив мови в їх роботах від соціального середовища. Отже, критиці піддано насамперед індивідуалістичні погляди, тобто розуміння мови як форми прояву психіки окремого індивіда. Проте, говорячи про соціальний характер мови, Ф. де Соссюр і його учні не ґрунтувались на марксистському розумінні суспільної суті мови, а взяли за основу

ідеалістичне вчення французького філософа-соціолога Дюркгейма¹. Згідно з його вченням, основою суспільства є колективна психологія, складена з суми механічно пов'язаних окремих психічних одиниць. Такий психологізм відіграв у теорії Ф. де Соссюра головну роль і використовувався ним при вирішуванні складних і важливих лінгвістичних проблем. Ідучи за Дюркгеймом, Ф. де Соссюр розуміє мову як суму індивідуальних мовлень, відображених у суспільній психології, як «суму всіх словесних образів, нагромаджених у всіх індивідів» («Курс...», 38).

На означення різних соціологічних аспектів мови автор «Курсу» впровадив три терміни: 1) *le langage* — на означення мовної діяльності взагалі; 2) *la langue* — на означення соціального характеру мовної діяльності і 3) *la parole* — на означення індивідуального характеру мовної діяльності. Мова як соціальне явище (*la langue*, рос. язык) характеризується Ф. де Соссюром як «найважливіша частина мовної діяльності», як «сукупність необхідних умов, засвоєних суспільним колективом для здійснення цієї здатності в окремих осіб» («Курс», 34). Мова як індивідуальне явище (*la parole*, рос. речь) — це «індивідуальний акт волі і розуміння» («Курс», 38). Неначе поєднуючи ці сторони, але даючи перевагу мові — соціальному явищу, Ф. де Соссюр роз'яснює: «Мова — це скарб, що нагромаджується мовною практикою у всіх, хто належить до того самого суспільного колективу; це — граматична система, що потенціально існує в кожному мозку або, вірніше, в мозках всієї сукупності індивідів, бо мова не існує повністю в жодному з них, вона існує повною мірою лише в масі» («Курс», 38).

Мовна діяльність взагалі (*langage*) дуже багатогранна; вона стикається з різними галузями наук; певними своїми сферами вона входить у фізіологію, фізику, психологію, історію і т. д. Вивчення цієї мовної діяльності — це предмет «зовнішньої лінгвістики». «Зовнішній лінгвістиці» Ф. де Соссюр протиставляє «внутрішню

¹ Emile Durkheim (1858—1917) — реакційний франц. соціолог, апологет імперіалізму. У своїх працях «Про розподіл суспільної праці» (1893), «Метод соціології» (1895) він намагався протиставити марксистській теорії класової боротьби реакційну ідею солідарності класів і закликав пролетаріат миритися з буржуазією (див. БСЭ, 2-е вид., т. 15, стор. 364).

лінгвістику», яку він вважає справжньою і вільною від усяких чужих для мовознавства елементів. «Внутрішня лінгвістика» вивчає тільки систему мови і абсолютно не торкається нічого поза системою, хоч би функціонування цієї системи й було зумовлене тими чи іншими позамовними факторами. Ф. де Соссюр виразно на цьому наголошує: «Єдиним і справжнім об'єктом лінгвістики є мова, розглядана сама в собі і для себе самої» («Курс», 207). Так відбувся у Ф. де Соссюра повний відрив мови від тих, хто утворив її і користується нею, відрив від завдань, яким служить мова і від умов, серед яких вона розвивається. «Нема ніякої потреби, — твердить Ф. де Соссюр, — знати умови, в яких розвивається та чи інша мова» («Курс», 45). «Внутрішня лінгвістика» Ф. де Соссюра відкидає необхідне марксистське положення про мову як суспільне явище та про вивчення її у нерозривному зв'язку з історією народу.

Ф. де Соссюр відкинув усе те, що робить мову мовою, тобто все матеріальне, і залишив для лінгвістики лише абстракцію мови — «чисту» форму: «Мова є форма, а не субстанція» («Курс», 120). «В мові немає нічого, крім відмінностей» (рос. «различий», «Курс», 119), тобто існують тільки різні форми. «В мові нема ні ідей, ні звуків, які передували б системі; є тільки концептуальні відмінності і звукові відмінності, що впливають з мовної системи» («Курс», 110). Ясно, що тут поставлено абстрактну (уявну) «систему мови» на перше місце як первинну, а потім вже говориться про звуки та ідеї (власне — про концептуальні та звукові відмінності) як вторинні, які випливають з тієї «системи». Таким чином, уже нічого не залишається з суспільної суті мови. Одночасно в міркуваннях Ф. де Соссюра помічається розрив між мовою і мисленням.

Як було вище сказано, Ф. де Соссюр визначив єдиним об'єктом мовознавства систему мови «саму по собі і саму для себе», як щось замкнуте і нерухоме. Шоло історичного розвитку мови Ф. де Соссюр висунув твердження, що мова зазнає окремих часткових змін, але ці зміни не міняють стану системи мови; при аналізі системи вони не мають значення. Стан мови змінюється лише через великі проміжки часу, і визначення мови в даний момент тими змінами не обумовлюється («Курс», 95).

10. СИНХРОНІЗМ І ДІАХРОНІЗМ У «КУРСІ» Ф. ДЕ СОССЮРА.

Ф. де Соссюр не заперечував історичного (діахронічного) вивчення мови взагалі, але сам підкреслював переваги синхронічного її вивчення, тобто вивчення її системного стану на даному етапі розвитку. Він твердив, що синхронія дає можливість показати повну систему мови, а діахронія може виявити лише ряд явищ, що змінилися в міжсистемному плані. Всі історичні зміни в мові сталися шляхом кожноточасних змін в мовленні певної кількості індивідів («Курс», 102). Тому Ф. де Соссюр вирішальною частиною «внутрішньої лінгвістики» вважав синхронічну лінгвістику. Він писав: «Синхронічна лінгвістика займається логічними і психологічними відношеннями, які пов'язують співіснуючі елементи і утворюють систему, вивчаючи їх такими, як вони сприймаються тією самою колективною свідомістю» («Курс», 103).

Підсумовуючи, треба сказати, що ідеї Ф. де Соссюра про мову як систему та її стійкість, а також про системний метод мовного дослідження з урахуванням взаємодії мовних явищ мали позитивне значення для мовознавства.

Порочним у його вченні треба вважати категоричне протиставлення синхронічного мовознавства діахронічному, в чому й виявляється антиісторизм соціологічної школи. Невірні також її методологічні настанови; неправильне розуміння суспільної суті мови, відмова від матеріальності мови. Звукову мову представники соціологізму розглядали як систему умовних і довільних знаків, а природу умовного знака ідеалістично тлумачили як єдність означуючого і означуваного. Знак мови, в їх розумінні, не служить для означення реальності, яка знаходиться в дійсності (поза знаком), лише вказує на свій внутрішній світ. «...якщо *дерево* називається знаком,— писав Ф. де Соссюр,— то лише остільки, оскільки в нього вкладено поняття «дерево» («Курс», 78). Знак, як з цього видно, відривається від означуваного факту дійсності.

Значимості в мові, на думку Ф. де Соссюра, залишаються цілком відносними («Курс», 115). Це положення дало пізніше привід до заперечення об'єктивного значення слова в окремих школах американського структуралізму.

Праці видатних представників соціологічного напрямку (Ф. де Соссюра, Ш. Баллі¹, А. Мейє², Ж. Вандрієса³ та ін.) відіграли на даному етапі важливу роль в порівняльно-історичному мовознавстві і мали значний вплив на формування нових лінгвістичних шкіл та напрямів.

11. ПРОТИ МОЛОДОГРАМАТИЗМУ.

Уже в кінці XIX ст. І. О. Бодуен де Куртене, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр і ін. почали критичний перегляд окремих тез та положень молодограматиків. З початком XX ст. число критиків молодограматизму значно збільшилось.

а) Школа Г. Шухардта «Слова і речі» — «Wörter und Sachen»

Вчення молодограматичної школи про закономірність і безперерійність фонетичних законів піддав суворій критиці австрійський лінгвіст Гуго Шухардт (Hugo Schuchardt, 1842—1928), який дав початок так званому культурно-історичному напрямкові в лінгвістиці — школі «Слова і речі». Його критична робота «Über die Lautgesetze gegen die Junggrammatiker» з'явилась ще у 1885 р. Причину звукових і інших змін у мові Шухардт шукав в етнічному змішанні однорідних, тісно з собою зв'язаних суспільних колективів, у мовному схрещенні, яким, на його думку, охоплені всі мови світу. Цю думку Шухардта використав пізніше М. Я. Марр у своєму «новому вченні про мову», розгромленому під час лінгвістичної дискусії 1950 р. М. Я. Марр розвинув також у метафізичному дусі концепцію Шухардта про лінгвістичну палеонтологію. Місцеві говори та загальнонародні мови Шухардт вважав умовними поняттями. Проти генеалогічної класифікації мов він висував свою теорію «географічного вирівнювання», що полягала у

¹ Ch. Bally. Linguistique générale et linguistique française Paris — 1932, рос. переклад — Ш. Баллі. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.

² A. Meillet. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris, 1908 (2-е вид.), рос. переклад — 1938 р.

³ Joseph Vendryes. Le langage. Introduction linguistique à l'histoire (1914), рос. переклад П. С. Кузнецова (1937), польск. переклад (1956).

вченні про безперервні переходи однієї суміжної мови в іншу (з явищами субстрата), та вчення про «елементарну» спорідненість усіх мов світу на основі природи людей.

Шухардт дав цікаві розробки в галузі етимології та семасіології. Його окремі досягнення з історичної лексикології здобули загальне визнання в мовознавстві. Проте погляд Г. Шухардта на мову як продукт індивіда поза зв'язком із суспільством, а також ряд інших тверджень про розвиток мови і діалектів носять виразно ідеалістичний характер.

З численних праць Г. Шухардта були вибрані основні твори і видані у 1922 р. книгою під назвою «Hugo Schuchardt-Brevier».

* *
*

б) Школа естетичного ідеалізму К. Фослера.

Проти молодограматиків виступив також німецький романіст і літературознавець Карл Фослер (Karl Vossler, 1872—1947) — засновник лінгвістичної школи естетичного ідеалізму. У програмовій книзі «Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft» — «Позитивізм та ідеалізм у мовознавстві» (1904) К. Фослер виклав свою концепцію, яку розвивав у наступних працях «Die Sprache als Schöpfung und Entwicklung» (1905), «Geist und Kultur in der Sprache» (1925) та інших.

Лінгвістична концепція К. Фослера побудована на філософії ідеалізму, лінгвістичній філософії В. Гумбольдта і філософських поглядах італійського неоідеаліста-гегеліанця Бенедетто Кроче (Benedetto Croce, 1866—1952), який поєднував свої філософські погляди з антифашизмом і антикатолицизмом.

Мову К. Фослер вважав продуктом індивідуального творчого акту. Виникнення і розвиток мови стимулює, на думку К. Фослера, естетичний фактор.

До нових завдань, які ставив перед мовознавством К. Фослер, належать: вивчення мовної стилістики, визначення взаємозв'язків між мовою письменників і загальнонародною мовою і т. п. Але ідеалістичне розуміння Фослером мови, граматики і стилю штовхає його

на відривання цих питань від дійсності, на безпідставні узагальнення, спрощення і змішування понять. Історію мовного розвитку він називає історією мистецтва, Граматика — це частина історії стилів або літератури; стилістика розглядає мовне вживання. Всі елементи мови, на думку К. Фослера, є стилістичними засобами¹. На дослідженнях Фослера сильно позначився його суб'єктивістський ідеалістичний світогляд.

Послідовниками школи естетичного ідеалізму вважаються Е. Лерх, Л. Шнітцер, Дж. Бертоні.

в) Представники функціоналізму.

Незабаром після опублікування «Курсу» Ф. де Сосюра вийшла праця англійця В. Горна «Мовний організм і функція мови» (W. Horn, Sprachkörper und Sprachfunktion, 2. Aufl. Leipzig, 1923)², представника напрямку функціоналістів (О. Бегагель — Otto Behagel, К. Маєр — Karl Mayer і ін.), які виступили проти емпіризму молодограматиків та обмеженості їх методології.

Проголошена у книзі В. Горна теза «Функція керує звуковим законом» (стор. 131) виразно і категорично протиставилась вченню молодограматиків. Функціоналісти наголошували функціональну доцільність елементів мови і підкреслювали вирішальну роль її комунікативної функції. Цей правильний погляд на завдання мови йшов разом з новим розумінням закономірностей розвитку мови, про що писав В. Горн: «Мова служить великою мірою комунікативній меті, і в її розвитку спостерігається тенденція здійснювати це завдання все краще і краще. І чому б їй не відкидати все те, що стало некорисним?» (вказана вище робота, стор. 2)³. Отже, функціоналізм розглядає розвиток мови як поступове і постійне вдосконалення граматичної, лексичної і семантичної чіткості вислову, потрібної для мови як засобу комунікації.

¹ В. А. Звегинцев. Эстетический идеализм в языкознании (К. Фослер и его школа), МГУ, 1956. — Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков. М., 1956, стор. 294—295.

² Пізніше — його «Нові шляхи дослідження мови» — «Neue Wege der Sprachforschung». Marburg, 1939.

³ Див. Збірник «Проблеми изучения языка». М., 1957, стор. 31.

Функціоналісти використовували порівняльно-історичний метод, щоб знайти нові функції мови і показати, за якими граматичними формантами вони закріплені. Шляхом порівняльного розгляду взаємодії мовних явищ функціоналісти ставили завдання виявити переходи функцій з одних формантів на інші. Продуктивність їх теорії виявилась у нових цікавих результатах порівняльно-історичного і системно-описового (синхронічного) аналізу мовного матеріалу та в переконливо обґрунтованих висновках, наприклад, у тритомній праці О. Бегаеля «Німецький синтаксис» — «Deutsche Syntax» (1923—1928), у дослідженні К. Маєра про «Занепад відміни іменників у болгарській мові» — «Der Untergang der Deklination im Bulgarischen» (Heidelberg, 1920), у праці Анрі Фрея «Граматика помилок» — Henri Frei, «La grammaire des fautes» (Genève, 1929).

Недоліки функціоналізму позначились на недооцінюванні інших факторів розвитку мови або й нехтуванні ними, крім функціональної доцільності як єдиної панівної в усіх мовних формах.

При виявленні заміни функцій у граматичних категоріях функціоналісти не намагались знайти пояснення, чому в одних випадках така заміна відбулась, а в інших (подібних і аналогічних) її немає.

W(г) Неолінгвістика.

Представники школи неолінгвістів (М. Бартолі, Дж. Бертоні, Дж. Бонфанте, В. Пізані) мають багато спільних рис з лінгвістичними школами Шухардта і Фослера. Їх об'єднує з ними насамперед критика позицій молодогограматизму.

Принципи і методи неолінгвістичної школи були викладені у 1925 р. в «Короткому нарисі неолінгвістики» двома авторами Дж. Бертоні і М. Бартолі. Ширше про суть і характер неолінгвістики написав Matteo Bartoli у своєму «Вступі до неолінгвістики» — «Introduzione alla neolingnistica» (Geneva, 1925). Чіткий виклад теоретичних положень цієї школи знаходимо в праці Дж. Бонфанте «Позиція неолінгвістики» — Giuliano Bonfante, «The Neolinguistic Position. A reply to Halls criticism of neolinguistics», опублікованій в журн. «Language», т. 23, № 4, 1947.

Неолінгвістика — еkleктичний напрям; її принципи базуються на вибраних положеннях різних концепцій, головним чином на ідеях В. Гумбольдта, Б. Кроче, Г. Шухардта, К. Фослера, і пов'язуються із спостереженнями та висновками лінгвістичної географії. Мова для неолінгвістів — це діяльність «духа» та художня творчість індивіда. У мовних змінах вони бачать індивідуальні (не суспільні) причини. Вони говорять про вирішальне значення процесів мовного змішання (за Шухардтом) та про можливість запозичення всіх елементів мови (не тільки лексичних, але і фонетичних і морфологічних) і т. ін. Усі ці положення неолінгвістики — ідеалістичні.

При дослідженні мов і діалектів на перший план неолінгвісти висувають просторові (ареалові) відношення за ізоглосними межами. Звідси й визначення мови як «системи ізоглос, які сполучають індивідуальні мовні акти» (В. Пізані).

Неолінгвісти розгорнули широкі дослідження індоєвропейських мов — хеттської (hittitisch), вірменської, грецької (Бонфанте¹, Пізані), албанської (Бартолі), створили лінгвогеографічне мовознавство (linguistica spaziale, Бартолі) та етимологічні студії (Пізані)².

д) Філософські і психологічні теорії мови³.

Виразником філософсько-психологічного напрямку в мовознавстві на початку ХХ ст. був німецький граматик-семасіолог Антон Марті (Anton Marty, 1847—1914), який для теоретичної основи своїх праць з філософії мови використав ідеалістичну концепцію свого вчителя Ф. Brentano, відомого представника емпіричної психології так званої «вюрцбурзько-віденської школи».

Перший том основної праці А. Марті «Дослідження

¹ G. Bonfante. Note sur la chronologie de la langue hittite, IF, t. 52, 1934; Les isoglosses gréco-arméniennes. «Mélanges linguistiques offerts à H. Pedersen». Copenhagen, 1937; La position du hittite parmi les langues indoeuropéennes, «Revue belge de philologie et d'histoire», t. 18, 1939; — and J. J. Gelb. The position of «Hieroglyphic Hittite» among the Indo-European languages, «Journal of the Amer. Oriental. Soc.» т. 65, 1945.

² Хрестоматія по історії мовознавства XIX—XX століть. М., 1956 (вступна стаття В. А. Звегинцева до VII розд.).

³ В. А. Звегинцев. «История языкознания XIX и XX столетий в очерках и извлечениях», ч. II, М., 1960; Збірн. «Новое в лингвистике», вип. 1, за ред. В. А. Звегинцева. М., 1960 та ін.

для обґрунтування загальної граматики і філософії мови» — «Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie» вийшов 1908 року в Галле н/С. У 1910 р. в журн. «Zeitschrift für Psychologie» (т. 55) була надрукована його стаття «Про поняття і метод загальної граматики і філософії мови» — «Über Begriff und Methode der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie». Після смерті автора його учень Отто Функе опублікував у 1916—1920 рр. два томи (4 кн.) праць Марті. Через 20 років з'явилося видання його неопублікованих праць: А. Marty, «Nachgelassene Schriften: Psyche- und Sprachstruktur». Hrsg. von O. Funke. Bern, 1940.

Предметом філософії мови, або, як називає сам А. Марті, загальної семасіології, є все те, що стосується її загальних і нормативних явищ. З цього погляду він — безпосередній попередник глосематики Луї Єльмслева, який, як і А. Марті, виходить з апіорних та формально-логічних норм. Свою «загальну граматику» А. Марті будує за готовими схемами, старанно відмежовуючи її від елементів історичності та конкретності мов.

Виключно теоретично, на психологічній базі опрацьована у А. Марті також загальна семасіологія.

До загальної теорії і філософії мови звернувся у своїх мовознавчих працях сучасний англійський єгиптолог Алан Гардінер (Alan H. Gardiner), відомий своєю обґрунтованою постановкою питання про розрізнення понять «мовлення» і «мова» в праці «Теорія мовлення і мови» — «The Theory of Speech and Language», Oxford (1932; 2 вид. 1951), також у доповіді на III Міжнародному лінгвістичному конгресі в Римі «The distinction of Speech and Language» (Atti del III congresso internazionale dei linguisti, Firenze, 1935).

А. Гардінер протиставляє «мову» як явище позаіндивідуальне і постійне «мовленню» як явищу, що хоч і вкладається в схеми мови, але залежить від суб'єктивного фактора. З точки зору цього протиставлення А. Гардінер розглядає традиційні категорії мовознавства, а також теорію речення, яке він зараховує до явищ мовлення («речення — одиниця речі»). У праці «Теорія власних назв» (1940) А. Гардінер приєднався до теорії пізнання, викладеної в працях англійського математика і філософа Бертрана Рассела (Bertrand Russell, 1872).

* * *

Представник експериментальної психології (і керівник Інституту ЕП) у Відні Карл Бюлер (Karl Bühler) після опублікування ряду праць із психології перейшов у 40-х роках до вивчення природи мовлення і мови з позицій експериментальної психології. Важливіші його праці з цієї галузі такі: «Теорія мови» — «Sprachtheorie» (Jena, 1934); «Аксиоматика мовознавства» — «Axiomatik der Sprachwissenschaft», «Kant-Studien», XXXVIII (1933); «Фонетика і фонологія» — «Phonetik und Phonetologie», TCLP¹, кн. IV (1931); «Структурна модель мови» — «Das Strukturmodell der Sprache», TCLP¹, кн. VI (1936).

У своїй «Теорії мови» К. Бюлер обґрунтовує психологічні принципи дослідження мови і мовлення, визначає поле дії мови і роль слів-показників, відрізняє символічне поле мови і слова-назви, дає виклад про будову людського мовлення. Він виділяє три функції мови:

- а) повідомлення — Kundgabe (пізніше: вираження — Ausdruck);
- б) вияв(лення) — Auslösung (пізніше: звернення — Appel);
- в) виклад, опис, комунікація — Darstellung. Підкреслює значення функції комунікації.

«Теорія мови» К. Бюлера не є оригінальною концепцією серед лінгвістичних теорій. Автор підсумував погляди Марті, Гуссерля, Кассіраера, Гардінера, які цікавились нормативними, логічними і психологічними побудовами та апіорними схемами. Це визнає і сам автор, вказуючи, що він оперує вже раніш відомими істинами, але до нових теорій і концепцій Бюлер підходить добре озброєний знаннями суті справи, з свіжою інтерпретацією і завжди критично.

Не нові, хоч і по-новому висвітлені його чотири аксіоми: А. Модель органу мови; В. Знакова природа мови; С. Розмежування дії мовлення (Sprechakt) і мовного утворення (Sprachgebilde); D. Протиставлення слова і речення.

¹ TCLP — Travaux du Cercle linguistique de Prague.

VIII. НОВІ НАПРЯМИ В ЛІНГВІСТИЦІ 1-І ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

1. СТРУКТУРАЛІЗМ. МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ В МОВОЗНАВСТВІ¹.

На початку ХХ ст. в різних галузях науки (у природознавстві, філософії, психології, літературознавстві) вироблявся новий підхід до вивчення явищ, який ґрунтувався на розумінні їх як елементів складної структури. Термін «структура» вживався для означення цілого, що складається не з простого сполучення елементів, а із взаємообумовлених явищ, із яких кожне залежить від інших і може бути таким тільки у зв'язку з іншими².

Лінгвістичний структуралізм не став однорідним напрямом. Як колись на підставі порівняльно-історичного мовознавства оформилися такі різні напрями, як натуралізм, психологізм, молодогораматизм та ін. так тепер структуралізм увійшов у різні системи дослідницьких методів, одночасно поєднуючись із різними філософськими концепціями.

Мовознавчий напрям західноєвропейської та американської лінгвістики другої чверті ХХ ст., що його загально називають структуралізмом, дуже неоднорідний: це і «Празький лінгвістичний гурток», або празька фонологічна школа, і копенгагенська глосематика Луї Єльмслева, і американський дескриптивізм з його відга-

¹ За джерелами, вказаними в розд. VII, п. 5.

² У французькому філософському словнику з 30-х років «Vocabulaire technique et critique de la philosophie», III (1932) Клапаред дає таке визначення структуралізму: «Суть цієї концепції полягає в тому, що явища необхідно розглядати не як суму елементів, що їх насамперед треба ізолювати, аналізувати і розчленовувати, а як цілості, що складаються з автономних одиниць, які внутрішньо взаємообумовлені, але мають свої власні закони. З цього виходить, що форма існування кожного елемента залежить від цілого і від законів, які цим цілим керують».

луженнями і відтінками. Звичайно, усі ці школи не можна ставити в один ряд. Використання методологічних настанов при дослідженні фактів мови та й охоплення лінгвістичної проблематики в їх роботах далеко не однакові. Знаменний факт, наприклад, той, що організатори і представники «Празького лінгвістичного гуртка» В. Матезіус, Б. Гавранек, Ф. Травнічек, Б. Трка, В. Скалічка, М. Трубецькой, Р. Якобсон, С. Карцевський і ін. самі заявили про своє відмежування від датського (копенгагенського) і американського структуралізму.

Спільним для цих шкіл був вихідний момент, а саме: розгортання і однобока інтерпретація окремих думок, положень і тез Ф. де Соссюра та І. О. Бодуена де Куртене. Серед цих положень є ряд не прийнятних для радянського мовознавства через їх антиісторичне та антиматеріалістичне трактування явищ мови (наприклад, «мова є форма, а не субстанція», «скільки індивідів — стільки мов», «об'єкт лінгвістики є мова, розглядана сама по собі і для себе самої» тощо).

У лінгвістичній характеристиці напрямку структуралізму вказуються як основні такі моменти: а) погляд на мову як на своєрідну структуру, вільну від усякого відношення до позамовної реальності і насамперед до носія мови; б) вивчення мови в синхронічному плані; в) вивчення мови, виходячи з її форми як системи чистих відношень, часто незалежних від своєї фактичної реалізації; г) спроба прирівняти мовознавство до вищого рівня математичних наук, зробити його точною наукою¹.

17.

а. Празька фонологічна школа («Празький лінгвістичний гурток»).

«Празький лінгвістичний гурток» був заснований у 1926 році. З короткою програмою ПЛГ представники празької фонологічної школи виступили на Міжнародному лінгвістичному конгресі в Гаазі 1928 р. Ширша програма була опублікована в першому номері органу празької фонологічної школи, що мав французьку назву

¹ К. Хансен. Пути и цели структурализма, ВЯ, 1959, № 4, стор. 92.

«Travaux du cercle linguistique de Prague»¹ — «Праці Празького лінгвістичного гуртка», 1929 р. Тут були викладені теоретичні основи цього мовознавчого напрямку і його методи дослідження мовних явищ.

З тез ПЛГ.

а) «Мова є система засобів вираження, що служить якійсь означеній меті».

б) «До лінгвістичного аналізу треба підходити з функціональної точки зору».

в) «Не можна створювати непоборні перешкоди між методом синхронічним і діяхронічним» і ін. (Хрестоматія по історії мовознавства XIX—XX століть. Москва, 1956, стор. 427—428).

Члени «Празького лінгвістичного гуртка» поставили в центрі своєї роботи всебічне вивчення фонематичної системи мови. В цьому напрямі вони розвинули своє вчення, згідно з яким від особливостей системи фонем залежить і вся граматична і лексична будова мови. Тому фонологія поставлена була як основний предмет.

Мовні знаки (мова — система впорядкованих знаків) в розумінні ПЛГ — це кореляти позамовної дійсності, без якої вони безсенсовні. Їх не можна вивчати поза реалізацією в мові.

У 1951 р. «Тези» ПЛГ були доповнені в дискусії на сторінках журн. «Творба»; був проголошений новий напрям — «функціональна лінгвістика». Особлива увага зверталась на вивчення різноманітних функціональних і стилістичних можливостей мови та їх стосунків до літератури, мистецтва і інших планок культури. Як видно з «Тез» (п. «в»), представники функціональної лінгвістики не обмежуються синхронічним дискриптивізмом. Синхронія і діяхронія у функціональній лінгвістиці — це дві сторони дослідження, які себе взаємно доповнюють. Таким чином, діяхронічне вивчення не тільки не виключає поняття системи і функцій, але, навпаки, без урахування цих понять є неповним. З другого боку, і синхронічне описування не може цілком виключити поняття еволюції, бо навіть у синхронічному секторі мови завжди наявна свідомість того, що дана стадія змінюється

¹ TCLP, з 1929 року по 1939 р. вийшло вісім збірників: I — 1929, II і III — 1930, IV — 1931, V₁ і V₂ — 1934, VI — 1936, VII і VIII — 1939.

ся стадією, яка знаходиться у процесі формування. По-перше, стилістичні елементи, що сприймаються як архаїзми, по-друге, різниця між продуктивними і непродуктивними формами — це явища діяхронічні, яких не можна обминути в синхронічній лінгвістиці» («Тези» ПЛГ; б) завдання синхронічного методу. Його стосунок до методу діяхронічного).

Основним своїм завданням празькі структуралісти вважають виявлення нормативних законів у мовній дійсності, що діють у певній системі і в певний період часу. Традиційні методи якісно-лінгвістичного дослідження вони намагаються поєднати з квантитативними, кількісними (статистичний аналіз). Квантитативний підхід до вивчення мови допомагає у виробленні і розвитку математичних методів лінгвістичного дослідження, тепер широко застосовуваних у прикладному мовознавстві.

Основоположними роботами в галузі фонології були статті проф. Віленського університету М. С. Трубельського (1890—1938), що друкувались у «Travaux», та посмертно видана його праця «Основи фонології» — «Grundzüge der Phonologie», TCLP, m. VII (1939)¹.

Радянська критика структуралізму ставить принципіальне питання про відношення між фонемами і звуками, між фонологією і фонетикою. По відношенню до фонології празької школи, власне, до праці М. С. Трубельського, одні твердять, що в книзі «Основи фонології» проведено повний «розрив» між фонологією і фонетикою або «відрив» однієї від другої (О. С. Ахманова, Т. А. Дегтерева, О. С. Мельничук), інші (О. О. Реформатський, О. В. Ісаченко) такого «розриву» чи «відриву» не бачать. В «Основах фонології» М. Трубельської писав: «Мовознавство повинно займатись не тільки мовою, але й мовленням в усьому його обсязі. Але при цьому важливою залишається необхідність суворого розмежування двох об'єктів мовознавства — мови і мовлення»². В іншому місці: «Точний поділ фонології і фонетики принципіально потрібний і практично здійснений. Він лежить в інтересі обох наук. Але це, звичайно, не може

¹ Французький переклад Кантіно — I. Cantineau. «Principes de phonologie». Paris, 1949; з другого німецького видання (Göttingen, 1958) — російський переклад А. А. Холодовича «Основи фонології», ИИЛ. М., 1960.

² Там же (рос. перекл. 1960 р.), стор. 15.

бути перешкодою, щоб кожна з цих наук користувалась результатами одна одної»¹.

Як видно із слів автора, йдеться не про «розрив» або «відрив» у розумінні заперечення фонетики фонологією, а проводиться розмежування, поділ на дві взаємообумовлені дисципліни, які доповнюють одна одну і, по суті, не існують одна без другої. Фонетика вивчає звуки мови з їх фізико-фізіологічного боку, а фонологія — наука про функції фонем, про їх вартості, про їх, як каже М. Трубецької, «смыслоразривную» роль у мові.

М. С. Трубецької виявив неспроможність визначення фонем Бодуеном як психічного еквівалента мовного звука, показавши, що одній фонемі може відповідати кілька звуків-варіантів і кожний варіант фонемі має свій психічний еквівалент, тобто відповідні акустичні і моторні уявлення («Trauaux», том 7, стор. 37). Його нове визначення фонемі підкреслює її функціональність, а саме: здатність диференціювати значення слова. ✓

Обґрунтовуючи своє розуміння фонемі, Трубецької наводить таке міркування: «Тому що фонема належить до явищ мови, а явища мови — це соціальна установа, то фонема, власне, є вартістю і існує так, як і всі вартості»². Інтерпретуючи міркування М. Трубецького, О. В. Ісаченко вважає можливим знайти зв'язок фонемі-вартості з матеріальними звуками. Вартості є нематеріальні, хоч і проявляються як функції, їх не можна зареєструвати навіть найчутливішими вимірювальними інструментами. Проте, вони завжди зв'язані з фізичними «носіями вартостей» — звуками. «Носії вартостей» — звуки є формами існування або фонемами вартостей. Звуки мови не тотожні з фонемами; вони як акустичні феномени є матеріальні. Поняття звука передбачає поняття фонемі³.

У працях радянських учених висловлюється застереження проти приписування фонемі здатності розрізняти значення слів. О. С. Ахманова у своїх «Очерках по общей и русской лексикологии» (1957) вказує, що фонемі ніяк не можна назвати «смыслоразличителями»

¹ Основы фонологии, рос. переклад 1960 р., стор. 20.

² Там же, стор. 51.

³ A. V. Isačenko. Hat sich die Phonologie überlebt? „Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft“, Bd. 4, Heft 4, Berlin, 1956.

в тому розумінні, що вони безпосередньо диференціюють значення слів, беруть пряму участь в їх семантичній структурі. Таке розуміння терміну «bedeutungsdifferenzierend», що його впровадив М. С. Трубецької, ніяк не можна вважати виправданим. Фонемі розрізняють не слова, а лише їх звукові оболонки. Фонемі не мають власного значення; вони є одиницями побудови. Ні фонема (о), ні (у) у словах *сом*, *сум* не можуть бути виділені і співвіднесені з тим чи іншим елементом значення у складі тих лексичних одиниць, у звуковому оформленні яких вони виступають. Ні одна з них не має ніякого відношення до понять про рибу або про психічний стан (сумний настрій). У цьому і є принципова відмінність фонем від морфем, межових двобічних одиниць, тобто найменших одиниць, що характеризуються не тільки своїм звучанням, але й своїм значенням, стійко співвідносним з цим звучанням, не дивлячись на те, що між фонемами і морфемами існує певний «ізоморфізм» (морфемі складаються з певних комплексів фонем, як будівельного матеріалу) (О. С. Ахманова. «Очерки», 62)¹.

Структуралісти досить непослідовно вживають терміни «система» мови, «структура» мови. Структура, в їх розумінні — це апріорні можливості створення граматичних і лексичних форм; система — конкретний вибір із суми можливостей в мові. Виходить, що поняття структури універсальне, а поняття системи — «конкретний вибір граматичних і лексичних можливостей» в якійсь конкретній мові.

Набагато чіткіше визначення поняття «системі» і «структури» мови у статті О. О. Реформатського «Что такое структурализм?» О. О. Реформатський з'ясує, що поняття «система» передбачає єдність однорідних явищ (фонетичних з фонетичними, граматичних з граматичними, лексичних з лексичними): система в мові — це взаємозв'язок і взаємообумовленість однорідних явищ по горизонталі, в межах одного «яруса» структури — фонетичної, морфологічної, синтаксичної і лексич-

¹ Примітка. Теорія ізоморфізму залишає поза увагою докорінну відмінність у природі і функціях таких елементів мови як фонемі, з одного боку, і значущі комплекси — морфемі, слова, синтаксичні одиниці, — з другого. Пор. О. С. Ахманова «О понятии изоморфизма лингвистических категорий», ВЯ, 1955, № 3.

ної. Всі «яруси» (поверхи) мовної структури системні. Питання про систему викликає необхідність постановки проблеми структури.

Структура — це результат вертикального аналізу мови від периферії в глибину, це та «вісь», довкола якої прикріплені «яруси» (поверхи), що утворюють єдність різних елементів.

Як система не є сумою фактів даного «яруса», так і структура не є сумою ланок однієї вертикальної осі. В обох випадках на перший план виступає проблема цілості і єдності (ВЯ, 1957, № 6, стор. 29).

Празька фонологія, намагаючись стати загальною наукою про мову, поставила завдання досліджувати, як мова використовує свою фонологічну систему для утворення таких мовних одиниць, як морфема, слово, речення. Так створювались нові розділи: фонологія слова, морфо-(фо)нологія, фонологія синтагми. Встановлялись комбінаційні можливості фонетичних сполучень і звукових комплексів, виходячи з фонемного запасу (фонемного інвентаря) мови. На думку М. Трубецького, кількість фонем визначає кількісне багатство словника мови, характер граматичної будови, інтонаційні можливості тощо.

Це, звичайно, переоцінка меж і можливостей фонології, перебільшення значення фонологічної системи без урахування ряду інших важливих факторів розвитку мови. Наприклад, у багатьох індоєвропейських мовах число голосних фонем сьогодні менше, ніж воно було на початку історичної (письмової) епохи, але не можна сказати, що словник тих мов зменшився; навпаки, словниковий склад усіх мов тепер набагато більший, ніж був тисячу років тому. Те саме можна сказати і про розвиток синтаксичної будови по лінії збагачення (і уточнення) синтаксичних, стилістичних і фразеологічних конструкцій.

М. С. Трубецької, вивчаючи кавказькі і тюркські мови, прийшов до висновку, що близькість багатьох фонетичних та морфологічних елементів у різних мовах могла скластися внаслідок взаємовпливів суміжних, хоч і не споріднених мов.

Для обґрунтування цього висновку Трубецької прийняв «теорію хвиль» Й. Шмідта, поширив її дію на неспоріднені мови та став розробляти нову теорію «мовно-

го контакту і мовного союзу» (пор. подібну теорію С. П. Толстова про «первісну мовну безпереривність»¹). Свої думки Трубецької виклав у статті «Мысли о проблеме индоевропейцев», скорочено зрадагованій німецькою мовою і надрукованій посмертно під заголовком «Gedanken über das Indogermanenproblem» (в «Acta linguistica», том I, стор. 81—89, 1939). У статті автор припускає, що та чи інша мова в історичному розвитку могла «стати індоєвропейською», набувши певних основних структурних (фонологічних, морфологічних і морфологічних) рис індоєвропейських мов. Отже, «мовний союз» може скластися з різносистемних мов шляхом тривалого і постійного контакту та взаємовпливу. Так, на думку М. С. Трубецького, мали скластися індоєвропейські мови в географічних районах між ареалом складання семітських і ареалом фінно-угорських мов.

Про свою гіпотезу єдиної скерованості в еволюції всіх індоєвропейських мов сам автор говорить, що відтворення такої еволюції могло б бути здійсненим при наявності фантазії, але переконливим воно бути не може (там же)².

Празькі фонологи описали фонологічну систему кількох сотень нових мов і розробили різноманітну методику лінгвістичного аналізу, чим безперечно збагатили сучасне мовознавство. Празька фонологічна школа мала великий вплив на науку про мову в багатьох країнах. За її зразком заснований був лінгвістичний гурток у Данії, який відійшов від напрямку і методів празьких структуралістів.

б. Копенгагенська школа структуралістів.

Копенгагенську школу структуралістів очолював спочатку датський лінгвіст Віго Брендаль (1887—1942), а після нього Луї Едмундс (1899). Програму структурального напрямку В. Брендаль опублікував у статті

¹ СЭ («Советская этнография»), 1950, № 4, стор. 15—23.

² Дехто з мовознавців пропонує два терміни на означення мовної схожості різного характеру: 1) рос. родство — нім. Verwandtschaft — укр. спорідненість; 2) рос. сродство — нім. Affinität — укр. зближення. Перший термін означає походження мов з одного джерела, мови-предка. Другий — вказує на спільні риси мов внаслідок їх зближення. В. Пізані справедливо зауважує, що це «груба» класифікація (див. «Общее и индоевропейское языкознание», М., 1956, стор. 116).

«Структуральна лінгвістика» в журналі «Acta linguistica», 1, 1939¹. Його «Нарис загального мовознавства» вийшов у 1943 р.

Характерний для робіт Брендаля повний відхід від психологізму і перехід до логіцизму за так званою «філософією форми» («Gestaltphilosophie») німецького філософа Е. Гуссерля. Логіка Гуссерля як апіорна наука, тобто незалежна від часу, простору і суспільства, дана в готовому вигляді, і без усякого обґрунтування, має справу з абсолютними істинами, які вона описує і які існують вічно як ідеї і вартості.

Під впливом ідеалістичної філософії Е. Гуссерля копенгагенські структуралісти відкинули історичний аспект вивчення мовних явищ і стали трактувати мовні факти як незмінні і нерухомі, а граматичні категорії як прояви універсального мислення. За наміченим у «Курсі» Ф. де Соссюра принципом статичного опису структури мови копенгагенські структуралісти, догматично здійснюючи цей принцип, встановили для своєї роботи положення «апіорної», або «понятійної», граматики універсального характеру, тобто логічні (понятійні) правила і категорії, однакові і обов'язкові для структури будь-якої мови всіх народів і всіх епох.

Структура мови в правилах універсальної граматики складається за двома позачасовими і позাপросторовими законами: 1) за законом відношення означуючого до означеного (наприклад, присудок є означуючим, а підмет означуваним; у складнопідрядному реченні — головне є означуваним, підрядне означуючим) і 2) за законом асоціації, тобто можливості сполучати у свідомості слова з конкретними предметами і відношення між ними, наприклад, слово *людина* — з якоюсь конкретною людиною. Ці закони базуються, як і кожна система і вся методика дослідження, на незмінному законі протиставлення, або опозиції, мовних одиниць. Наприклад, не мог-

¹ Структуральні методи застосовувались окремими мовознавцями до опублікування статті В. Брендаля. Наприклад, «Нарис глосематики» ("Synopsis of an outline of glossematics") датських авторів Л. Ельмслева і Г. Ульдалля вийшов у Копенгагені 1936 р. Із послідовників глосематики можна вказати норвезького вченого Пауля Дідеріхсена — P. Diderichsen („Semantiske problemer i logik og lingvistic“, Oslo, 1953), голландську лінгвістку Б. Сіертсема — B. Siertsema („A study of glossematics. Critical survey of its fundamental concepts“, The Hague, 1955).

ло б бути слова *холод*, якби не було слова *тепло*, якому воно протиставиться; не могло б існувати слово *гарний*, якби не було його опозиції протиставного слова *поганий*; не могли б називатися дзвінками *б, д, з*, якби вони не протиставились глухим *п, т, с* і т. д.

Звичайно, окремі правила («положення», «закони») структуралізму — цілком закономірні, їх ніхто не заперече, але виведення всіх в абсолют, у щось незалежне від конкретного мовного матеріалу і від потреб суспільства, неприйнятне для радянського мовознавства, як явно ідеалістичне. У звичайному ствердженні, що в мові існує протиставлення (антонімія) — теза природна і не ніяким відкриттям.

Найбільш послідовно-ідеалістичне розуміння семантики мовних одиниць, незалежної від дійсності, виклав Л. Ельмслев у своїй книзі «Основи лінгвістичної теорії» — L. Hjelmslev, «Omkring sprogteoriens grundlaegelse» (Kobenhavn, 1943). Свою теорію Ельмслев назвав «глосематикою», тобто вченням про знаковість мовних форм. «Глосомою» Л. Ельмслев називає лінгвістичний знак, в якому об'єднуються два компоненти: фонологічна форма вираження і семантична форма змісту. І зміст і вираження мають свою форму і субстанцію. Але форми знаків не залежать від звукової субстанції, їх треба вивчати ізольовано від неї.

Л. Ельмслев твердить, що два різномовні слова можуть мати однакову форму вираження і форму змісту, а звуковий склад їх — «фізична субстанція» може бути різною і все-таки ці два слова будуть складати одну глосу (наприклад, мова — lingua); а наприклад, дві відмінкові форми того самого слова, не дивлячись на однаковість звукової субстанції (пор. наз. одн. — *ранок*, *знах*. одн. — *ранок*) будуть двома різними глосами.

В «Основах лінгвістичної теорії» Л. Ельмслев робить спробу побудувати універсальну лінгвістичну теорію шляхом повної дематеріалізації мови і позбавлення її всяких елементів розвитку. Глосематика характеризує мову як тільки синхронічну абстрактну систему чистих відношень, в якій немає місця для специфіки кожної конкретної мови. «Лінгвістика відношень», за вченням

¹ Від грецького слова *glotta*, або *glossa* = мова, слово; *sema* = знак. До речі, у працях Л. Ельмслева багато нової (індивідуальної) термінології.

цієї теорії, є чимсь первинним, а реальні мови з їх звуковою матерією і значеннями — це вторинні явища, цікаві лише настільки, наскільки вони відбивають свою модель — універсальну структуру абстрактних категорій. Це вже — панхронізм або, вірніше, ахронізм.

Л. Ельмслев намагається повністю усунути мовну матерію, як неістотну і непотрібну при вивченні структури мови. Його система мови — це сума довільних знаків поза матерією звукової мови. Це його зближує з американською «семантикою».

✓ Копенгагенські структуралісти у своєму вченні про іманентну (вічну і незмінну в собі) структуру мови допускають помилку, твердячи, що мислення і логічні категорії вічні, нерухомі і не залежать від мовної матерії.

Кожний народ по-своєму пізнає і вивчає зовнішній і внутрішній (психічний) світ і по-своєму передає пізнання і вивчене своїми власними мовними засобами. Спільність змісту, виражена різним способом в різних мовах, — це не доказ «вічних і нерухомих» категорій мислення, а результат правильного пізнання відношень між предметами і явищами дійсності¹.

1/ Складаючи панхронічні схеми мовних функцій і абстрагуючись від конкретних мовних систем, глосематика виходить за межі тих проблем, що складають науку про мову. Глосематику можна назвати філософською теорією позитивістсько-логіцистичного характеру або конгломератом різних правил про абстрактні функції реальної мови, пов'язаних у штучну систему.

В. А. Звегінцев у статті «Глоссематика и лингвистика», перефразовуючи назву англійського перекладу «Основ лингвистической теории» Л. Ельмслева «Prolegomena to a Theory of Language», 1953), зауважує, що книжку краще було б назвати «Прологомена до теорії знищення науки про мову». Такий жалюгідний результат безперечно ширих спроб удосконалити лінгвістичну теорію, орієнтованих на фальшиві методологічні передпосилки².

Французький мовознавець А. Мартіне, розглядаючи «Основы лингвистической теории» Л. Ельмслева, у своїй рецензії «Au sujet des fondements de la théorie linguistique

¹ «Проблемы изучения языка». М., 1957, стор. 42—43

² Зб. «Новое в лингвистике», 1, 1960, стор. 237.

de Louis Hjelmslev»¹ відзначає стрункність абстрактних побудов глосемантичної системи і об'єктивно стверджує: «Певно, що повне усунення субстанції надає лінгвістиці, кажучи словами Ельмслева, багато більше «наукового», «алгебраїчного» вигляду. Але з повним правом ми можемо спитати себе — чи дійсно сприяє лінгвістиці така абстрактність, коли зважити, що вона повинна відповідати об'єктові?.. А як виявиться, що якраз у субстанції, а не в формі криються зародки розвитку мови, то встановлені глосематиками «алгебраїчні» структури дуже погано підготують нас до необхідного аналізу діяхронічної реальності... Ельмслев аж ніяк не переконав нас у тому, що можна виділяти одиниці вираження, не вдаючись певною мірою до звукової субстанції»².

Глосематика, за задумом Л. Ельмслева, — це і теорія мови, і семіотика, і загальна теорія науки. В. А. Звегінцев справедливо вказує³, що коли наукова побудова претендує бути одночасно і одним, і другим, і третім, то вона звичайно не буває ні одним, ні другим, ні третім. Вона — не лінгвістика, тому що реальна «природна» мова не знаходить свого місця в абстрактних схемах. ✓

Якщо глосематика — приклад (чи розділ) математичної логіки і семіотики, то вона не може називати себе лінгвістикою, ані будь-якою окремою, самостійною дисципліною. Глосематика — не загальна теорія науки, бо вона обмежується вузьким і однобічним тлумаченням одного питання; вона не враховує всієї сукупності людських знань; не бере до уваги законів розвитку природи, суспільства і людського мислення.

Копенгагенські структуралісти використовують принцип комутації⁴, який передбачає знання плану змісту.

¹ У «Buletin de la Société de linguistique de Paris», t. XLII, fasc. 1 et 2, № 124 і 125, 1946.

² За збірником «Новое в лингвистике», в. 1 (М., 1960), стор. 456, 457.

³ Там же, стор. 243.

⁴ За визначенням Л. Ельмслева, комутація буває між двома елементами означуючого, якщо їх взаємна заміна викликає заміну відповідних елементів означуваного, або між двома такими елементами означуваного, якщо їх взаємна заміна викликає взаємну заміну відповідних елементів означуючого. Якщо два члени парадигми не відповідають цій умові, то між ними діє субституція. Між варіантами завжди буває субституція, між інваріантами — комутація (В. А. Звегінцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1960, стор. 58).

Це відрізняє їх від американських структуралістів, які ставлять завдання визначити план змісту (дистрибуцію) на підставі аналізу форми (= плану вираження); вони моделюють план змісту, виходячи з роботи над мовою, з деяких аксіом або з реакції інформанта, наприклад, методом граматичної інформації. Л. Ельмслев виходить з готового опису мови (одну систему доводить до іншої). Його своєрідний аналіз складається з парадоксального сполучення нового і старого; революційність методів може сполучатися з тривіальністю вихідного матеріалу. Ельмслев створив великий термінологічний апарат, який має звести до мінімуму аксіоматику. Але така велика кількість термінів утруднює розуміння його думок. Досі немає синтетичної роботи про його теорію. «Пролегомена» — тільки вступ до теорії. Проте, на думку Б. А. Успенського, «трудність розуміння не може перешкодити визнати Л. Ельмслева великим лінгвістом-теоретиком, який плідотно працює в галузі лінгвістичної методології» (ВЯ, 1962, № 3, стор. 150). Краще сказати, не повинна перешкодити глибшому ознайомленню з глосематичною концепцією Л. Ельмслева.

в. Американський структуралізм і дескриптивна лінгвістика.

Американські лінгвісти середини ХХ ст. впровадили в мовознавство нові термінологічні визначення, які диференціюють його за обсягом проблематики і характером вивчення на кілька окремих ділянок. Найзагальнішим (всеобіймаючим) поняттям є «макролінгвістика», яка охоплює всю науку про мову і поділяється на 1) «пролінгвістику», 2) «мікролінгвістику» і 3) «металінгвістику».

1) «Пролінгвістика» — наука про фізичні і фізіологічні факти, необхідні при вивченні мови; це — акустичні та артикуляційні явища і фізіологія мозкових нервів (те, про що говорить експериментальна фонетика і частково — психологія мови).

2) «Мікролінгвістика», або коротше лінгвістика, має завдання досліджувати мови. У мікролінгвістику (лінгвістику) входять:

а) загальне мовознавство (в європейському розумінні його проблематики);

б) дескриптивна лінгвістика, яка займається системним описуванням окремих мов, тобто вивченням системи їх фонем, інтонацій, граматичної будови (морфології і синтаксису) та лексичного складу;

в) зіставне мовознавство, яке виявляє риси схожості та відмінності мов, а також вивчає територіальні і соціальні діалекти;

г) історичне мовознавство, що досліджує мову або кілька споріднених мов на різних етапах розвитку; тут і порівняльно-історичне мовознавство; до історичного зараховують також вивчення дитячої мови як раннього ступеня розвитку людської мови.

3) «Металінгвістика» займається вивченням семантики мовних знаків. Тут мовознавство втрачає твердий ґрунт формального лінгвістичного аналізу і переходить до можливих, часто суб'єктивних визначень, припущень тощо¹.

З «мікролінгвістики» в американському мовознавстві найширше розвинувся структуральний дескриптивізм. До передвісників, представників і послідовників дескриптивної лінгвістики належать такі американські мовознавці, як Франц Боас (1858—1942)², Леонард Блумфільд (1887—1949)³, Джордж Трейджер¹, Бернард Блок⁴, Генрі Сміт⁵, Ч. Ф. Гокет⁶, З. С. Герріс⁷, Є. А. Найда⁸, К. Л. Пайк⁹ та ін.

¹ За Трейджером — G. L. Trager. The Fields of Linguistics. Norman, Oklahoma, 1949, 36. «Общее и индоевропейское языкознание». М., 1956, стор. 59—61.

² Franz Boas. Handbook of American Indian Languages. Washington, 1911.

³ Leonard Bloomfield. Language. New York, 1914, 1933; London, 1935.

⁴ Bernard Bloch and George L. Trager. Outline of Linguistic Analysis. Baltimore, 1942.

⁵ Henry L. Smith and George Trager. Outline of English Structure, 1951.

⁶ C. F. Hockett. Problems of Morphemic Analysis, "Language", 1947, m. 23; Two Models of Grammatical Analysis, "Word", 1954, t. 10.

⁷ Zellig S. Harris. Method in Structural Linguistics. Chicago, 1951.

⁸ Eugene Albert Nida. Morphology: The Descriptive Analysis of Words. Ann Arbor, Michigan, 1946, 1949; A System for the Description of Semantic Elements, "Word", 1951, t. 7.

⁹ Klementh Lee Pike. The Intonation of American English. Ann Arbor, Michigan, 1946; Phonemics. Ann Arbor, Michigan, 1947.

Про дескриптивну лінгвістику інформують: стаття Г. Мюллера «Языкознание на новых путях» у збірн. «Общее и индоевропейское языкознание» (М., 1956), стаття Гаугена «Направление в современном языкознании» у збірн. «Новое в лингвистике», вып. 1 (М., 1960), підручник Г. Глісона «Введение в дескриптивную лингвистику» (М., 1959).

Американський структуралізм має свої особливості, які відрізняють його від європейського. Дескриптивісти США широко розробили методи і систему дослідної роботи, якої вимагав особливий лінгвістичний матеріал — мови індіанських племен. Ці методи, що склались із практичних потреб, згодом були застосовані до вивчення англійської мови, а також інших індоевропейських, тюркських і семітських мов.

У розвитку дескриптивної лінгвістики відрізняють декілька етапів, зв'язаних із методами роботи видатніших мовознавців. Перший етап поєднується з діяльністю лінгвіста Ф. Боаса і колективною працею про мови індіанців (перша чверть ХХ ст.). Наукові принципи, випробувані при вивченні індоевропейських мов, виявились тут непридатними; мови індіанських племен відрізняються від індоевропейських своїми специфічними структурно-граматичними категоріями.

Ф. Боас розробив практичний метод точного опису формальних якостей індіанських мов, який, за його словами, полягає в тому, «що в процесі об'єктивного дослідження мови треба враховувати три моменти: по-перше, фонетичні елементи, що входять у склад мови; по-друге, групи понять, що їх виражають фонетичні групи; і по-третє, способи утворення та модифікації фонетичних груп»¹.

Ці об'єктивні методи Ф. Боаса на дальшому етапі використав Л. Блумфільд і застосував їх до своєї теорії «психології поведінки» мовців (behaviour-psychology). У теоретичній праці «Мова» Л. Блумфільд сформулював принципи так званої «механістичної лінгвістики», яка має завдання розчленовувати процес мовної комунікації на ряд фізіологічних стимулів і реакцій і на них вивчати мовну поведінку людини. Таким способом, на думку

¹ «История языкознания», ч. II, 1960, стор. 124.

Л. Блумфільда, можна вирішувати всі проблеми мовознавства.

Послідовники Л. Блумфільда — сучасні американські дескриптивісти Блок, Сміт, Трейджер, Герріс, Гокет та інші довели методи дослідження до повної формалізації, вони й утворили назву «дескриптивна лінгвістика». В основу опису формальних елементів структури мови вони кладуть дистрибуцію, тобто суму контекстів¹, у яких даний формальний елемент, наприклад, будь-яка морфема може зустрічатися, на відміну від тих контекстів, де він зустрічатися не може². Звідси друга назва цього напрямку — «дистрибутивна лінгвістика».

Дескриптивну лінгвістику ця група визначає як таку, що має справу не з усією мовною діяльністю, а тільки з регулярностями певних ознак мовлення. Ці регулярності виступають у дистрибутивних стосунках, що існують між ознаками досліджуваної мови, тобто в повторності цих ознак по відношенню одна до одної в межах висловлення.

Описуючи дистрибутивні риси мовного вислову, дескриптивісти Блок, Трейджер і ін. намагаються вигнати з лінгвістики значення, яке начебто додатково вносить психологічні, філософські і взагалі позалінгвістичні елементи і цим порушує класифікаційну ясність структурних рис мовних сигналів. При описі мови вони рекомендують ґрунтуватись тільки на формі, на відмінностях і подібностях у фонетичній структурі основ та афіксів без звертання до значень мовних елементів. Такі методи з успіхом застосовуються до тих елементів структури мови, які самі по собі не виражають значень, тобто до фонетичної системи мови, але спроба встановити однакові схеми вивчення для фонетики, морфології, синтаксису і лексики, тобто універсальні моделі для всієї структури і всіх мов, показала слабкість і недостатність самих лише дескриптивних методів у вивченні мови. Виявилось, що лінгвістам не можна ігнорувати семантичного компонента мови і треба рахуватися з історичними, культурними і економічно-політичними факторами. Як-

¹ Під контекстом треба розуміти оточення, що визначається фонемами, їх типами або їх сполученнями.

² Г. Глісон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959, стор. 96

раз ці недоліки американського структуралізму зазнали принципіальної критики у світовій лінгвістиці (ВЯ, 1957, № 6, стор. 40).

Найбільш реакційним вченням про мову в американському структуралізмі була так звана «семантична лінгвістика». Семантики розглядають мову як сигналізацію живого організму на подразнення зовнішнього світу. Вони виходять з тези Ф. де Соссюра, що мова є системою знаків, але тлумачать цю тезу по-вульгарноматеріалістичному, прирівнюючи мовний знак (слово) до дзвінка, який викликає в собаки рефлекс на їжу.

Такі умовні рефлекси, на думку американських семантиків, повинна використовувати лінгвістика для соціально-політичних завдань і сприяти припиненню класової боротьби та збереженню існуючого суспільного ладу.

Семантики говорять про індивідуальну відносність слова, тобто про відсутність загальнозрозумілого значення слів для членів мовного колективу. Вони висунули нову теорію контекстів, за якою одні слова мають «фізичний контекст», а інші мають тільки «символічні контексти»; останніх є стільки, скільки людей. «Фізичний контекст» розуміють семантики як співвідносність слова з фізичним тілом (предметом, річчю), наприклад, *книга, будинок, людина* і т. д. Фізичної віднесеності не мають такі слова, як *воля, рівність, братерство, дружба, демократія* і т. п., які, за визначенням семантиків, є вигадкою, фікцією. Кожна людина може їх розуміти по-своєму, вкладати в них своє значення.

На таких «фіктивних» словах зупиняється американський лінгвіст Уолпол у своїй книзі «Семантика; природа слів та їх значення» — Walpole. Semantics. The Nature of Words and Their Meanings (New York, 1941). Він звертає особливу увагу на те, як марксистичні розуміють слово *матеріалізм, ідеалізм* і намагається показати неправильне їх розуміння та рекомендує способи, як боротись з їх загальноприйнятим значенням, щоб знизити значення слова *матеріалізм* і підвищити значення слова *ідеалізм*. Цікаво, що слово *колоніальний контроль* Уолпол зарахував до слів з «фізичним контекстом», а не до вигадок або фікцій. «Фікція, — пише Уолпол, — це те, з чого зроблені наші мрії. *Справедливість* є фікцією разом із своїми колегами *дружбою, демократією,*

свободою, соціалізмом...» «сама реальність є гігантською фікцією»¹.

Радянська критика справедливо називає ці семантичні маніпуляції пустими вправами, які дуже далекі від наукових проблем мовознавства. Адже значення слів не встановлені індивідуально і самовільно кожною окремою людиною, а прийняті і засвоєні суспільством у процесі тривалого пізнання предметів і явищ дійсності.

У роботі О. С. Ахманової «О психолінгвистике» знаходимо вірну характеристику цього відгалуження структуралізму. Певна частина представників даного напряму поставила абсолютну вимогу формального вивчення мовних фактів на підставі принципіального відриву мови від мислення і суспільного розвитку. Вони штучно ізолюють мовознавство від суміжних дисциплін, вимагають вивчення мови «самої в собі і для себе самої»².

Непоследовність і суперечливість у висвітленні мовних явищ американськими структуралістами, як слушно підкреслює О. С. Мельничук, — є відбиттям неспроможності агностико-позитивістських теорій бігевіоризму і прагматизму³.

Така ж думка О. О. Реформатського. Структуралізм — неоднорідний. Брендаль бачив у фонемі «платонову ідею»; Тводл — «фікцію»; представники школи Блумфільда називають себе «фізикалістами» і виходять з філософії бігевіоризму; Ельмслев хоче дематеріалізувати мовний знак і звести все до відношень без урахування того, що відноситься. Шлях блумфільдівців — прагматизм. Шлях Ельмслева — спиритуалізм⁴.

Не можна не признати певних досягнень дескриптивної лінгвістики у вивченні структури мов індіанських племен, а також успіхів празької школи фонологів у характеристиці багатьох нових різносистемних мов. Ідея видатних зарубіжних і радянських структуралістів надати методам дослідження мови математичної точності заслуговує особливої уваги і схвалення⁵.

¹ Зб. «Проблеми изучения языка». М., 1957, стор. 44.

² О. С. Ахманова. О психолінгвистике, МГУ, 1957, стор. 4, 9.

³ А. С. Мельничук. К оценке лингвистического структурализма, ВЯ, 1957, № 6, стор. 40.

⁴ А. А. Реформатский. Что такое структурализм? ВЯ, 1957, № 6, стор. 37.

⁵ В. И. Григорьев. Несколько замечаний о структурализме и семантике, ВЯ, 1958, № 4, стор. 24.

Європейські і американські етнолінгвісти головну увагу звертають на вивчення зв'язків мови з культурою, звичаями і уявленнями народів. Це питання не нове. У другій половині XVIII ст. на такий зв'язок вказував німецький історик, етнограф і публіцист Й. Г. Гердер у своїй праці «Голоси народів у піснях»¹; у першій половині XIX ст. В. Гумбольдт — у праці «Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства»² та ін.

У XX ст. проблема зв'язків мови і культури поставлена глибше і ширше, дослідження розгорнено на великому лінгвістичному та етнологічному матеріалі. Ідеї В. Гумбольдта про те, що відношення людини до оточення «цілком зумовлюється її мовою», що «кожна мова замикає народ, до якої він належить, в коло, за межі якого можна вийти тільки тоді, коли вступиш в інше коло» і т. п., лягли в основу теоретичної і практичної роботи, головним чином, німецької неогумбольдтіанської філософської школи.

Теоретичні принципи В. Гумбольдта найповніше викладені у книзі німецького філософа Ернста Кассіра «Філософія символічних форм, ч. I: Мова» (1923)³ та в працях Лео Вайсгербера «Рідна мова і розвиток мислення» (1929), «Мова і формування понять» (1936, 1938) та ін. З ідеалістичних позицій Л. Вайсгербер говорить про окремий національний світогляд у структурі і лексиці німецької мови. Цей погляд про формування явищ, специфічних і своєрідних для національної культури на базі національної мови, як слід не обґрунтований і нездатний протиставитись протилежному, а саме, що такі, а не інші факти мови склалися якраз на ґрунті народної культури.

Потребу вивчення мови в усьому комплексі культури народу підкреслював один із перших американських індіанологів антрополог, етнограф і лінгвіст Франц

¹ Johann Gottfried Herder (1744—1803). Stimmen der Völker in Liedern (1778—79).

² Wilhelm von Humboldt (1764—1835). Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts (1836).

³ Ernst Cassirer (1874—1945). Philosophie der symbolischen Formen, Erster Teil, die Sprache (1923).

Боас¹. У праці «Раса, мова і культура» (1940) та ін. Ф. Боас обґрунтовує думку про необхідність тісно пов'язувати лінгвістичні дослідження з глибоким вивченням психології народів світу.

Своєрідність культур і мов індіанських племен зацікавила дослідників і була стимулом виникнення гіпотези Сепіра-Уорфа про взаємозв'язок між мовою, культурою і психологією та про можливість глибокого впливу мови на формування логічних і світоглядних категорій.

Американський лінгвіст-поліглот і антрополог Едуард Сепір (1884—1939), відомий автор теоретичної праці «Мова»², описав ряд індіанських мов, звернув увагу на ґрунтовне вивчення їх структур, намагаючись пов'язати мовні явища з суспільно-культурними факторами. Він запропонував нову типологічну, надто ускладнену класифікацію мов та уточнив обсяг мовознавства. Е. Сепір називав мову «керівництвом до сприймання суспільної дійсності». «Люди живуть,— писав він,— не тільки в об'єктивному світі речей і не тільки в світі суспільної діяльності, як звичайно гадають; вони значною мірою знаходяться під впливом тієї конкретної мови, яка є засобом комунікації для даного суспільства. Було б помилкою думати, що ми можемо цілком усвідомити дійсність, не вдаючись за допомогою до мови, або що мова є побічним засобом вирішення деяких окремих проблем комунікації і мислення. Насправді ж, «реальний світ» у значній мірі несвідомо складається на підставі мовних норм даної групи... Ми бачимо, чуємо і сприймаємо так або інакше ті чи інші явища, головним чином, завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства подають таку форму вираження»³.

Разом із цим Е. Сепір обмежував це загальне висловлення застереженням про те, що «мовна група в ніякій мірі не відповідає якійсь расовій групі чи культурній зоні»⁴.

Ідеї Е. Сепіра про вплив мови на якість певних явищ

¹ Ф. Боас нар. в Німеччині (1858 р.), з 1886 року жив у США (пом. 1942 р.).

² Edward Sapir. Language. An Introduction to the Study of Speech (New York, 1921; російський переклад «Язык», М., 1934).

³ ... Збірн. «Новое в лингвистике», в. I, 1960, стор. 135.

⁴ История языкознания XIX и XX веков, ч. II, 1960, стор. 173.

культури розвинув Бенжамен Уорф (1897—1941)¹. У більш завершеній формі, що її надав цій проблемі Б. Уорф, виразно виявилась помилковість вихідних теоретичних позицій гіпотези. Б. Уорф намагався довести, що навіть основні категорії субстанції, простору і часу можуть трактуватися по-різному, залежно від структурних якостей мов. Природу, на його думку, ми вивчаємо в тих напрямках, які вказує нам рідна мова.

У гіпотезі Сепіра—Уорфа немає чіткого розмежування між змістом мови, який залежить від форм і ступеня розвитку культури, з одного боку, і граматико-структурними якостями мови, не залежними від тих факторів, з другого боку. Мова в тій чи іншій формі може впливати на норми поведінки людини, але з цього не випливає, що структура мови здатна формувати категорії субстанції, простору і часу.

На важливість і необхідність вивчення проблеми у гіпотезі Сепіра—Уорфа, але на цілком іншій філософській основі, в радянському мовознавстві вказували О. С. Ахманова, В. В. Виноградов, В. В. Иванов у статті «О некоторых вопросах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии» (ВЯ, 1936, № 3). Дуже важливою, власне, центральною проблемою мовознавства, яка в цьому колі вимагає ґрунтовного і конкретного дослідження, є проблема зв'язку і взаємодіювання мови і мислення.

¹ За спеціальністю — інженер протипожежної техніки безпеки. Слухав курси Е. Сепіра, вивчав мову і культуру індіанців, опублікував ряд праць. Посмертно вийшли: B. L. Whorf. Four articles on metalinguistics. Washington, 1950; Collected papers on metalinguistics. Washington, 1952; Language, thought and reality. N. Y. 1956.

д. Математичні методи в мовознавстві¹.

Лінгвостатистика. Машинопереклад.
Теорія інформації².

Математика має широкі можливості точного дослідження. Вона може створити умови для точного визначення кількісного складу різноманітних компонентів мови, допомогти скласти логічно-математичний опис її закономірностей. Для цього треба вміти перетворювати (трансформувати) граматичні, фонетичні, лексичні і фразеологічні закономірності в такі правила, щоб їх можна подавати на прилади (апарати). Досі вже було проведено багато експериментальних спроб, пов'язаних з визначенням кількості комунікації (інформації) та надмірності в мові (мовленні) (теорія інформації Шеннона та ін.).

Метод лінгвістичної статистики в радянському мовознавстві був застосований В. Ф. Чистяковим і Б. К. Крамаренком у їх роботі «Опыт приложения статистического метода к языкознанию» (в. І. Краснодар, 1929).

До давніших статистичних робіт належить обчислення для німецької мови, яке провів Ф. Кедінг на матеріалі 11 мільйонів вживаних слів (F. W. Kaeding. „Häufigkeitwörterbuch der deutschen Sprache“. Steglitz, 1897—98); Вандер-Беке — для французької мови на матеріалі одного мільйона 200 тисяч слів (G. E. Vander-Beke. “French word book”. New York, 1929); Браун, Кар і Шейн (Ch. V. Brown, W. M. Carr, M. L. Shane) для бразильсько-португальської мови використали по 400-500 тисяч вживаних слів.

З 1948 р. працює Міжнародна комісія лінгвістичної статистики. У 1954 р. комісія опублікувала критичну бібліографію статистичної лінгвістики в опрацюванні Pierre Guiraud та ін. (вид. «Spectrum», Utrecht-Anvers).

¹ За матеріалами семінарів із кібернетики (ВЯ, 1959, № 6), конференцій з питань математичної лінгвістики (ВЯ, 1961, № 1); Всесоюзного математичного з'їзду (ВЯ, 1962, № 1) та вказаною літературою.

² Теорія інформації, автоматика перекладу, мат. статистика — об'єкти кібернетики; гр. κυβερνήτικη τέχνη — мистецтво керування, наука про явища керування і зв'язку. Кібернетика вивчає функції приладів, що передають інформацію (телефон) або записують її (магнітофон, телеграф, електронна лічильна машина) та функції живих органів, що передають або перетворюють інформацію.

У 1953 р. в Дейтроїті (США) вийшла книга Гаррі Йосселсона "The Russian word count and frequency analysis of grammatical categories of standart literary Russian", в якій автор методом лінгвістичної статистики зробив спробу систематичного дослідження лексики сучасної російської літературної мови, використавши 506 044 слова. Завдання полягало в тому, щоб проаналізувати вживаність різних граматичних категорій і скласти частотний словник, тобто словник з цифровими показниками частоти вживання слів у сучасній російській літературній мові¹.

За допомогою статистичного методу можна уточнювати лінгвістичні правила, встановлювати частоту появи фонем у мові творів письменників, частоту вживаних граматичних форм, частоту певних лексичних та фразеологічних одиниць, обліковувати і порівнювати розподіл слів за числом (кількістю) складів у різних мовах. Статистичний метод застосовується також при вивченні віршової структури.

Коли лінгвостатистичний аналіз проводиться на широкому і уважно підбраному текстовому матеріалі, то можна виявити точні критерії для мовностилістичної кваліфікації окремих мовних одиниць, а також для визначення меж розмовних і загальномовних стилів, що дуже корисне для характеристики стилістики (ВЯ, 1958, № 3, стор. 135).

Зв'язок лінгвістики з математикою полягає не тільки в застосуванні математичних методів у лінгвістиці, але і в тому, що математикам треба вивчати лінгвістично-семіотичні проблеми. Мову (в широкому обсязі) вони розуміють як означену символами програму для виконання будь-яких операцій інформаційного характеру. Ідучи цьому назустріч, мовознавці посилюють роботу

¹ Про недоліки в роботі Г. Йосселсона див. ВЯ, 1958, № 3, стор. 134. Про правила і норми лінгвостатистики інформують: Р. Guigaud. Les caractères statistiques du vocabulaire. Paris, 1954. W. Fuchs. Mathematische Analyse von Sprachelementen... Köln, 1955. G. Herdan. Language as choice and chance. Groningen, 1956. 36. «Вопросы статистики речи». Л., 1958. Р. М. Фрумкина. Некоторые вопросы составления частотных словарей. ж. «Машинный перевод и прикладная лингвистика», 1959, № 2 (9). Р. М. Фрумкина. Применение статистических методов в языкознании, ВЯ, 1960, № 4. Ф. П. а. п. Количественный анализ словарной структуры некоторых русских текстов, ВЯ, 1961, № 6.

над структурним аналізом лінгвістичних фактів; це необхідна умова для успішного застосування математики до вивчення мови. Стоїть невідкладне завдання складати численні характеристики мови на всіх її ступенях. Важливе практичне і теоретичне значення має математичне моделювання мовних структур. Великі перспективи відкриває для мовознавства застосування в лінгвістиці методів імовірності та теорії алгоритмів¹. Обов'язковою частиною робіт для машинного перекладу (МП) є описування мовних фактів у формі правил, за допомогою яких текст однієї мови перетворюється в рівнозначний текст іншої мови. Ці правила (перелік необхідних операцій) повинні бути такими точними, щоб їх «сприйняла» і використала електронна лічильна машина. Ефективний спосіб складення і перевірки правил будь-якої мовної структури — це побудова діючої моделі даної системи. Опис мови (аналіз мовлення), який дозволяє скласти діючу модель, здатну виконувати хоч частину функцій мовного повідомлення, вважається правильним. Такий опис мови необхідно перетворити в алгоритми, а останні реалізуються в електронній машині.

Експерименти машинного перекладу слова за словом (з рос. і франц. мов на англ.), що проводились у 1955—60 рр., вимагають ще значного вдосконалення. Для певних мов, наприклад, з німецької на англійську, з англійської на російську, такий переклад взагалі неможливий. Тут в основу треба покласти синтаксичний аналіз (алгоритми типових словосполучень, фраз, частин речень, про що писали Освальд і Флечер у ж. "The modern language forum", vol. 38, N 3—4, 1959).

Синтаксичний аналіз вже застосовується в СРСР, США, Англії. Словник — перелік елементарних синтаксичних конфігурацій (близько 7 тисяч одиниць) застосовано в російсько-англійському алгоритмі Гарпера (К. Harper) і Гейса (D. Hays).

Математики з мовознавцями обмірковують питання найекономішньої побудови мови і найпростішої схеми її дії. Сконструювати мову — значить завдати правила

¹ Алгоритм, лат. (середн. лат. algorithmus, з араб. al-Chwārizmī, від прізвища арабського математика) — сукупність математичних дій, необхідних для розв'язування певних завдань. У мовознавстві — сукупність точних граматичних правил даної мови, складених для машинного перекладу.

творення і виключення абстракцій (важливим способом виключення абстракцій є формалізація). Іде дискусія, якою повинна бути модель мови: універсальною, що нею можна б записати будь-яке завдання, описати будь-яку ситуацію (точка зору А. Н. Колмогорова), чи спеціалізованою, що призначена для описування певних ситуацій, завдань із певної галузі (погляд А. А. Ляпунова). Та сама сукупність форм мови може бути описана за допомогою різних лінгвістичних моделей. Вибір моделі залежить від приладу (автомата), що працює за тією моделлю, та від мети роботи.

Теорія інформації (зв'язку) і лінгвістика.

Різноманітні елементи мови важливі тому, що вони складають цілісну систему як засіб комунікації. Комунікація — поняття ширше, ніж мова. Воно охоплює багато явищ, які, будучи схожими на мову, набагато за неї простіші. Розглядаючи найелементарніші форми комунікації, можна встановити певні принципи, застосовні також до мови. Саме так виникла в середині ХХ ст. нова галузь науки — теорія інформації, яка має велике значення для мовознавства.

Характеристика мови як засобу комунікації вимагає порівняння її з іншими системами, які також передають інформацію (знакові системи). Дослідження мови в такому плані має тепер математичну основу. Стоїть завдання описати єдиними термінами технічні елементи зв'язку за допомогою методів теорії інформації. Ця теорія розглядає мову як код¹ і вивчає властивості цього кода за допомогою статистичних моделей. Вона вивчає процеси передавання інформації по системах зв'язку (телефон, телеграф, радіо, мовна комунікація, механізм реакції тварин на зовнішній збудник, система регулювання вуличного руху та ін.).

Коли для одного повідомлення встановлено код, ми знаходимо спільні властивості мов, які виявляються в тому, що дешифрант може розшифрувати текст будь-

¹ Код (франц. — le code) — зібрання умовних скорочених позначень для передачі повідомлень. Система заздалегідь установлених умовних знаків, які розшифровуються як певна мова.

якої мови, якщо певне повідомлення має достатню довжину. Можливості застосування теорії інформації в лінгвістиці обмежені; її методами можна вивчати тільки кодові питання мови, отже питання фонологічні і «буквенно-знакові». У галузі фонології почалась робота по лінії виявлення спільних рис усіх мов світу: виділено 12 фонологічних диференціальних ознак. Кількісне дослідження мови вимагає виявлення елементарних кількісних співвідношень між основними її одиницями: фонемами, морфемами, словами. Число фонем будь-якої мови дорівнює 10—80, число морфем 10^3 — 10^4 , число слів — 10^4 . Якщо провести відповідні дослідження на всіх рівнях, то можна ставити питання про реальний вигляд єдиної штучної¹ мови людства (ВЯ, 1962, № 1, стор. 160—162).

Важливою проблемою є реконструкція (відтворення) правил побудови даного повідомлення, тобто аналіз, що проводиться через синтез². Для здійснення синтаксичного аналізу через синтез необхідно створити логічну теорію будови речення.

Чергове завдання — це опис значення мовних одиниць. Розуміння їх залежить від позамовних факторів і в цьому труднощі кодування³ та декодування повідомлення. Необхідно знайти способи селекції (добору) і класифікації «елементарних значень» з маси багатьох

¹ На сьогодні штучні міжнародні мови — Esperanto, Ido, Occidental, Novial, Interlingua — не відповідають новим вимогам. На думку акад. А. Н. Колмогорова, точний, логічно і граматично бездоганний машинний переклад тепер був би можливий хіба тільки з латинської і на латинську мову; її граматичні правила повні і однозначні (ж. «Техника молодежи», 1961, № 11).

² Добір морфем для складання слів допоміжною міжнародною мовою провадиться за принципом однозначності і оборотності. Треба пам'ятати, щоб одержане складне утворення могло так само легко і послідовно піддаватись зворотному процесові розкладання (аналізу) на такі самі (щодо форми і значення) частини, які були використані при їх синтезі, наприклад, коли зупинитись на морфемі labor, тоді: labor-ist повинно означати «робітник»; labor-ist-ar-o (збірно) — «робітники»; labor-em-a — «працьовитий»; labor-ist-al-a — «робітничий»; anti-labor-ist-al-a — (прикметник з негативним значенням) «антиробітничий» (О. С. Ахманова, И. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрумкіна. О точных методах исследования языка, МГУ, 1961, стор. 30).

³ Кодуванням називається процес перетворення повідомлень із зміною форми, наприклад, букви на крапки і риски, а ці на електронні імпульси.

значень мовних одиниць, щоб передати їх (ті «стандартні» значення) немовними знаками. Ці способи ще не знайдені. О. С. Ахманова вказує на розбіжність підходів до цієї проблеми: «З одного боку, є всі підстави вважати, що «чистий сенс» взагалі не існує, а є лише сенс, закріплений у мові. З другого боку, із щораз більшою наполегливістю ставиться вимога цілком протилежного підходу»¹.

Особливої актуальності набувають проблеми загальної семантики у зв'язку з укладанням так званої машинної мови як спільної мови «машинної лінгвістики». Для машинного перекладу необхідна мова-посередник, а для машинних розшуків літератури — мова інформаційної машини².

Мова-посередник повинна охопити в єдиній системі весь зміст тих мов, для яких вона служить посередником, стати узагальненою сіткою їх співвідношень (перекодування реальних мов). Мова інформаційної машини може (за потребою) спростувати або ускладнювати свою структуру, вільно добирати і комбінувати «елементарні значення». Питання моделювання і раціоналізації мовної структури має важливе значення для загального мовознавства.

Мовні одиниці (слова, речення) можуть мати по декілька значень, і, навпаки, кілька слів, речень можуть мати однакове значення. Це створює великі труднощі для мови машинного перекладу. На сучасному етапі розвитку машинного перекладу питання розрізнення між омонімією і полісемією ще не вивчалось і розмежування цих явищ не проводилось. Висуваються різні пропозиції щодо механічного усування лексичної багатозначності. Серед них найбільш ефективний, але надзвичайно складний спосіб полягає в тому, що машині завдають семантичні ознаки і зв'язки між ними в такій кількості, що вона може «розуміти» зміст тексту. Тоді, крім синтаксичних зв'язків, машина використовувала б

¹ О. С. Ахманова, И. А. Мельчук, Г. М. Фрумкина. О точных методах исследования языка, МГУ, 1961, стор. 18.

² Література питання: 1) про мову-посередника і машинний переклад; 2) про аналіз мови для машинного перекладу; 3) про теорію імовірностей див. у кн. О. С. Ахмановой, И. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрумкина. О точных методах исследования языка, МГУ, 1961.

при виборі перекладу сенсові зв'язки-правила, що вказують, які саме комбінації семантичних ознак правильні.

Ведеться робота з метою одержати по можливості повний набір елементарних семантичних елементів (семантичних множників), з комбінацій яких можна б визначити значення будь-яких мовних одиниць. Семантичні множники потрібні не тільки для МП, але й для інших операцій над текстом, зокрема для реферування і довідок, а також для кодування науково-технічної інформації, призначеної для зберігання і обробки в так званих інформаційних машинах.

Виділенням семантичних множників для текстів із різних галузей знань займаються колективи в різних країнах, наприклад, група Дж. Перрі і А. Кента в США, Кембріджська група в Англії, група МП в І МГПІІІЯ в Москві¹.

¹ О. С. Ахманова, И. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрумкина. О точных методах исследования языка (о так называемой «математической лингвистике»), МГУ, 1961, стор. 54–55.

ІХ. РОЗВИТОК І ДОСЯГНЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

1. РАДЯНСЬКЕ І ЗАРУБІЖНЕ МОВОЗНАВСТВО.

Радянське мовознавство ґрунтується на марксистській філософії діалектичного матеріалізму. Класики марксизму-ленінізму К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін дали в своїх працях також методологічні настанови для дослідження мови; у багатьох випадках конкретно пояснили дуже важливі спеціальні мовознавчі проблеми.

Численні висловлювання К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна безпосередньо торкаються питань мови.

До загальнометодичних основ марксистського мовознавства належать тези про те, що мова служить людям засобом комунікації, обміну думками і розуміння; мова — це знаряддя і реалізація мислення; мова і мислення не тотожні, але тісно з собою зв'язані. Мову треба вивчати у зв'язку з розвитком суспільства, разом з його економічним, політичним і культурним розвитком.

Марксистське розуміння мови як усвідомленого суспільного явища сформульовано К. Марксом у відомому положенні: «Мова така ж давня, як і свідомість; мова — це практична, існуюча і для інших людей і тільки тим самим існуюча і для мене самого, дійсна свідомість і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми»¹. У стислому визначенні мови, що його дає В. І. Ленін, «Мова є найважливіший засіб людських стосунків»², вказано дві основні риси: 1) мова — дуже важливий засіб комунікації, 2) мова — суспільне явище.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология, Соч., изд. 2, т. III, стор. 29—30.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 364.

Конкретний шлях складення первісної мови: «У процесі формування люди прийшли до того, що у них виникла потреба щось сказати один одному. Потреба створила собі свій орган: нерозвинена гортань мавпи повільно, але неухильно перетворювалась шляхом модуляції для все більш розвиненої модуляції, а органи рота поступово навчались вимовляти один членоподібний звук за другим»¹.

У назвах — усе загальне, абстраговане, створене фантазією: «У найпростішому узагальненні, в елементарній загальній ідеї («стіл взагалі») є певний шматочок фантазії»².

«Усяке слово (мова) вже узагальнює. Пор. Фейербах — чуття показують реальність, думка і слово — загальне»³. «...Мова виражає по суті лише загальне...» («Це»? — найзагальніше слово). НВ в мові є тільки загальне»⁴.

Слово (назва) — це знак:

«Що таке назва? Знак, що служить для розрізнення, якась ознака, що впадає у вічі, яку я роблю представником предмета, що характеризує предмет, щоб пригадати собі його в цілому»⁵. Назва не є безпосереднім відбиттям названого предмета; назви не вказують на природу речей: «Назва будь-якої речі не має нічого спільного з її природою. Я рішуче нічого не знаю про дану людину, якщо знаю лише, що її називають Яковом»⁶.

У мовах відбуваються якісні і кількісні зміни: «Хоч усна мова напрочуд стійка своїм лексичним складом і ще стійкіша своїми граматичними формами, проте вона не може залишатись незмінною»⁷.

Про шляхи формування нових індоєвропейських мов: «Зрештою, у будь-якій сучасній розвиненій мові природно складена мова піднялась до національної мови частково завдяки історичному розвитку мови з готового матеріалу, як в романських і германських мовах,

¹ Ф. Енгельс. Діалектика природи, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 124.

² Ленинский сборник, XII, 1931, стор. 339.

³ Там же, стор. 217—219.

⁴ Там же, стор. 203.

⁵ Там же, стор. 141.

⁶ К. Маркс. Капитал, т. I, 1955, стор. 107.

⁷ К. Маркс. Конспект книги Моргана «Стародавнє суспільство», Архив Маркса и Энгельса, IX, 1941, стор. 79.

частково завдяки схрещенню і змішанню народів, як в англійській мові, частково завдяки концентрації діалектів в єдину національну мову, зумовленій економічною і політичною концентрацією»¹.

Мову треба вивчати у зв'язку з іншими явищами та в історичному її розвитку:

«Адже ж «матерія і форма рідної мови» стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, якщо лишити без уваги, по-перше, її власні омертвілі форми і, по-друге, споріднені живі і мертві мови»².

«Найбільш надійне в питанні суспільної науки і необхідне для того, щоб дійсно набути навичку підходити правильно до цього питання і не дати загубитися в масі дрібниць або величезній різноманітності думок, які борються, — найбільш важливе, щоб підійти до цього питання з наукової точки зору, це — не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»³.

Після Жовтневої революції в радянському мовознавстві склалось кілька напрямів, які ставили перед собою спільне завдання — побудову марксистського мовознавства, хоч методологічні основи його розгортання не всіма ще глибоко усвідомлювались.

Такі видатні російські мовознавці, як С. Г. Бархударов, В. О. Богородицький, В. В. Виноградов, Г. А. Ільїнський, С. П. Обнорський, М. Н. Петерсон, О. М. Пешковський, М. М. Покровський, Є. Д. Поліванов, М. В. Сергієвський, Д. Н. Ушаков та інші стали розвивати радянську лінгвістику, вносячи відповідні зміни в традиції Московської та Казанської мовознавчих шкіл!

В Українській РСР в такому напрямі працювали мовознавці Л. А. Булаховський, П. Бузук, М. К. Грунський, М. Я. Калинович, А. Ю. Кримський, Є. К. Тимченко та ін. У 30-х роках досить широко розгорнулася

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Немецкая идеология, Соч., вид. 2, т. III, стор. 427.

² Ф. Енгельс. Анти-Дюринг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 273.

³ В. І. Ленін. Про державу, Твори, том 29, стор. 420—421.

діалектологічна робота: праці описового, частково порівняльно-історичного характеру друкувались в Іст.-філ. записках Академії наук та окремих діалектологічних збірниках. Українською діалектологією цікавились також видатні зарубіжні славісти-індоевропеїсти (М. Фасмер, А. Мейє і ін.), які відмічали її успіхи і недоліки на сторінках лінгвістичних журналів¹.

Інші радянські мовознавці (М. Я. Марр (1864—1934), його учні і послідовники) відкидали традиційну індоевропейську компаративістику, називаючи її «буржуазною», і створювали «нове вчення» про мову або яфетидологію. У «новому вченні» про мову марристи по-вульгаризаторському трактували положення діалектичного та історичного матеріалізму².

У книзі «Вопросы языка в освещении яфетической теории» (Л., 1933) М. Я. Марр намагався створити оригінальну і незалежну від «буржуазного» (тобто порівняльно-історичного) мовознавства лінгвістичну концепцію. У цій концепції, як потім виявилось, знайшлося багато запозиченого з західноєвропейських (нім., італ., фр.) ідеалістичних теорій В. Вундта, Г. Шухардта, А. Тромбетті, А. Асколі, Л. Леві-Брюля та ін., але все це було подано в одязі лівої декларативної фразеології, яка мала правити за принцип марксистського діалектичного матеріалізму.

М. Я. Марр скерував свою критику насамперед проти традиційного мовознавства, як нездатного служити справі радянської мовної політики та дослідної практики. Потім формулював теоретичні положення «нового вчення» про мову, яке проте весь час залишалось таки невизначеним. Основні тези «нового вчення» такі: мова — надбудівна категорія; загальнонародна мова — фікція, є тільки класові мови; до звукової мови існувала мова жестів і ручна мова; звукова мова виникла у класовому суспільстві в середовищі магів і служила засобом зв'язку з племінними тотемами; всі мови входять в єдиний глотогонічний процес і мають своє джерело в первісних чотирьох елементах *сал, бер, йон, рош*,

¹ Напр., у журн. ZSPh — Zeitschrift für slavische Philologie, 1925; BSLP — Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 1929.

² На незначній і короткочасній діяльності деяких проміжних мовознавчих угруповань («Языкфронт», «Опояз» тощо) зупинятись не будемо.

що їх можна знайти в усіх сучасних мовах шляхом «яфетидологічного» аналізу; в історичному розвитку мови знаходяться на різних стадіях єдиного глотогонічного процесу (стадіальна класифікація мов); яфетичні мови як незамкнута сім'я являють собою стадію, яку обов'язково проходять усі мови; перехід мов від однієї стадії до другої відбувається стрибкоподібно і вибухово; цей перехід є наслідком схрещення мов, що є причиною всіх мовних змін і відбиває зміну соціально-економічних формацій у суспільстві; стрибкоподібна зміна веде до «нової якості» мови — виникає структурно цілком нова мова.

Таке розуміння розвитку мов виключає можливість класифікації їх за генетичним принципом (спорідненості). Єдиним засобом вивчення минулих стадій залишається семантика мов, яку рекомендував М. Я. Марр як універсальний метод дослідження.

Метод «палеонтологічно-семантичного» аналізу, запропонований М. Я. Марром, залишав поза увагою фонетику і граматику мови. Через цілком вільне (антиісторичне) трактування морфології та етимології слова цей метод ставав по суті нелінгвістичним і суперечливим дійсним фактам мови.

І. І. Мещанінов (1883) довгі роки працював як археолог, історик і лінгвіст-халдознавець¹. У 20-их роках І. І. Мещанінова зблизило з Марром нове розуміння завдань радянської археології і кавказької старовини, а потім і нові мовознавчі теорії. Він став опрацьовувати теоретично принципи нових концепцій, сприйнявши їх як марксистські основи радянського мовознавства, хоч (ще до лінгвістичної дискусії 1950 р.) відмовився від крайніх висновків М. Я. Марра. На відміну від Марра, І. І. Мещанінов основною темою своїх досліджень обрав порівняльне вивчення основних категорій синтаксису в різноструктурних мовах у зв'язку з проблемою розвитку мислення і засобів його мовного вираження. Його праці

¹ До халдознавства І. І. Мещанінов повернувся знову; у 1958 р. вийшла його праця «Грамматический строй урартского языка, I. Именные части речи». М.—Л., Изд. АН СССР; ч. II. Структура глагола (1962).

«Члени речення і частини мови» (1945) і «Дієслово» (1948) свідчать про дальший послідовний відхід від учення М. Я. Марра. Після 1950 р. І. І. Мещанінов піддав ще ґрунтовнішому переглядові те, що побачив помилковим у своїй попередній роботі¹.

Не пішли за «новим ученням» Марра такі видатні російські мовознавці, як Поліванов, Винокур, Виноградов та ін. Автор відомого «Русского синтаксиса в научном освещении»² Олександр Матвійович Пешковський (1878—1933) обстоював стійкість і цілісність мовної системи, її нормативність; він досліджував функції інтонацій, питання стилістики, методики викладання мови, вказував на потребу створення описового мовознавства.

Проти яфетидології, за необхідність розвивати радянське порівняльно-історичне мовознавство, вдосконалюючи його традиційні методи, виступав радянський японіст, синолог і тюрколог Євген Дмитрович Поліванов (1890—1937) у своїх «Лекциях по введению в языкознание и общей фонетике» (1916—1923), у працях «Введение в языкознание для востоковедных вузов» (Л., 1928), «За марксистское языкознание»³ та ін.

Поглядів М. Я. Марра не поділяв також основоположник радянської лінгвістичної стилістики Григорій Йосипович Винокур (1896—1947), який звертав особливу увагу на глибоке вивчення історії літературної мови⁴, на словотворення, орфографію стародавніх пам'яток та інші мовознавчі проблеми⁵.

У зарубіжному мовознавстві порівняльно-історичну лінгвістику відкинули копенгагенські глосематики та частина американських дескриптивістів. Празькі філологи, зокрема Трубецької, блискуче володіли порівняльно-

¹ Вопросы грамматики, Сборник статей к 75-летию академика И. И. Мещанинова, Вид-во АН СРСР. М.—Л., 1960, стор. 8—10.

² Перше видання — 1914 р., сьоме — 1956 р.

³ Сборник статей (М., 1931). Є. Д. Поліванов перший у радянському мовознавстві склав описово-порівняльну граматику «Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком» (Ташкент, 1933).

⁴ Г. О. Винокур. Русский язык, Исторический очерк (М., 1943).

⁵ Див. Г. О. Винокур. Избранные работы по русскому языку (М., 1959).

історичним методом і практично користувались ним (пор. читані з 1924 р. у Віденському університеті лекції М. С. Трубецького з порівняльної граматики слов'янських мов).

У першій половині ХХ ст. порівняльно-історичне мовознавство переживає нове піднесення, одержавши нові факти і свідчення про індоєвропейські мови з матеріалів розшифрованих текстів мертвих мов (хеттської, тохарських та крітомікенських діалектів), відкритих у кінці ХІХ і на початку ХХ ст.

У цей час разом з іншими і слов'янські мовознавці відзначились як винахідливі розшифровувачі нововідкритих пам'яток мертвих мов. Відомий болгарський учений-індоєвропеїст Волі. Георгієв разом з англійським ученим М. Вентрісом розшифрував кріто-мікенське письмо, встановив характер мови — прототип старогрецького діалекту, а також вік пам'яток — ХІІІ—ХІІ ст. до н. е. Пор. праці В. Георгієва: *Die Träger der kretisch-mykenischen Kultur, ihre Herkunft und ihre Sprache, I. Urigriechen und Urillyrier* (Sofia, 1937); *II. Italiker und Urillyrier. Die Sprache der Etrusker* (Sofia, 1938); *Vorgriechische Sprachwissenschaft* (Sofia, 1941, 1942); *Проблеми виникнення індоєвропейських мов, ВЯ, 1956, № 1; Исследования по сравнительно-историческому языкознанию* (М., 1958) та ін. Чеський учений, археолог і мовознавець (ассіріолог) Б. Грозний багато попрацював над розшифруванням великої кількості хеттських текстів, відкритих з його активною участю в анатолійському селі *Boghaz-köi* (150 км на схід від Анкари) ¹.

Праці В. Георгієва, М. Вентріса і Б. Грозного просунули далеко вперед індоєвропейське мовознавство. Нові факти, встановлені вченими, допомогли з'ясувати ряд питань, досі нерозв'язаних або невірно інтерпретованих представниками третьої і другої генерації індоєвропеїстів.

¹ В. Грозный. *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm, „Boghazköi Studien“*, Heft I und II. Leipzig, 1917. Б. Грозний розшифрував також кріто-мікенські написи (див. його повідомлення в 12 і 13 томах „*Archiv orientalni*“, а також у праці „*Les inscriptions cretoises. Essai de déchiffrement*“. Prague, 1949). Критика показала необгрунтованість висновків Б. Грозного про значення знаків крітського письма, а також неправильність його методу розшифрування («*Общее и индоєвропейское языкознание*», М., 1956, стор. 184).

Наприклад, питання про первісне розселення індоєвропейців. Раніш вважали, що їх праатьківщиною була Азія. Пізніше була доведена неправильність такого погляду; німецькі мовознавці і археологи висунули гіпотезу про найдавнішу індоєвропейську територію в північній Європі, головним чином, в північній Німеччині. Після відкриття нових археологічних свідчень мертвих мов і дослідження старої індоєвропейської топоніміки в басейні Чорного, Егейського і Середземного морів В. Георгієв переконливо показав, що первісні індоєвропейці вже до третього тисячоліття до н. е. заселяли територію сьогоденного Балканського півострова, теперішньої південної України, територію Румунії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, південної Німеччини і, можливо, південної Італії. Цей погляд В. Георгієва підтримали вчені (рад. археолог П. Н. Третьяков і ін.).

Великий вклад у розшифровку письма старих пам'яток зробили в 50-х роках ХХ ст. радянські вчені. Грузинський учений Г. А. Мелікішвілі, користуючись ассіро-вавілонським, хеттським і урартським письмом, дослідив історію племен, що жили в давнину між Малою Азією і Іраном, зокрема на території держави Урарту.

У праці «Урартські клиноподібні написи» Мелікішвілі опублікував у транскрипції і російському перекладі всі пам'ятки урартського клинопису, знайдені в Ірані, Туреччині і Закавказзі та додав граматику, словник урартської мови і коментарії («Правда» за 22/IV, 1957).

Молодий ленінградський учений Ю. В. Кнорозов знайшов новий спосіб розшифровки недослідженої досі частини ієрогліфів мови індіанської народності майя. Письмо майя Кнорозов прирівнює до ієрогліфів, відкритих в Азії і Африці: «Тепер вже встановлено, що стародавні цивілізовані народи Америки (майя, сапотекі, ольмеки, також кечуа і аймара) користувались письмом такого ж типу, як у Старому світі — китайці, шумери, єгиптяни і інші ¹.

¹ Ю. В. Кнорозов. Проблема изучения иероглифической письменности майя, ВЯ, 1957, № 5, стор. 73.— Результати роботи були опубліковані АН СРСР «Система письма древних майя. Опыт расшифровки» (1955).

До нових і значних успіхів порівняльно-історичного мовознавства провадила «ларингальна теорія», розробка якої стала можливою після відкриття в хеттській мові сонатного звука *g*. Відкриття підтвердило припущення Ф. де Соссюра в його ранній праці (1879 р.) про існування в індоєвропейській звуковій системі ще двох сонатів. Одним із них і був хеттський *g*.

Ларингальну теорію розробили у своїх працях відомі європейські і американські вчені — польський лінгвіст Є. Курилович, французький мовознавець Е. Бенвеніст, американські лінгвісти Е. Сепір, Е. Стертевант, В. П. Леманн та ін. Як противники ларингальної теорії виступили італійський неолінгвіст Дж. Бонфанте і співавтор тритомного «порівняльного словника індоєвропейських мов» Й. Покорний.

Є. Курилович у своїх «Індоєвропейських етюдах» («Études indoeuropéennes», 1935) обґрунтовує гіпотезу про три ларингальні консонанти в індоєвропейській мові-основі. Він доводить, що первісні корені починались із приголосних. Корені з початковим голосним мали раніше перед цим голосним ларингальний звук *g* (пор. лат. *ante* і хетт. *hanti*).

Е. Бенвеніст у роботі «Індоєвропейський словотвір іменників» — «Origines de la formation des noms en indoeuropéen», I (Paris, 1935) поставив, як і Є. Курилович, завдання показати, що звукові фактори мали вирішальний вплив на будову іменникових основ в індоєвропейській прамові і склав тези про характер і склад індоєвропейського кореня. Наприклад, у першій з п'ятих тез твердиться: 1. Індоєвропейський корінь був односкладовим із трьох звуків, з основного голосного *e* між двома різними приголосними. П'ята теза говорить про утворення субстантивної основи¹. Дальші дослідження індоєвропейських ларингалів виявили, що ларингальний *g* в хеттській мові — результат субстрата. Проте цей факт не міняє основного положення в ларингальній теорії. Ларингальні звуки, крім індоєвропейських мов, існували також в іберійсько-кавказьких мовах. Хеттська мова зустрілась, мабуть, з такою, що знала ларингальні звуки, тому їй сама могла їх зберегти.

¹ Общее и индоевропейское языкознание, стор. 143.

2. НОВІ ОПРАЦЮВАННЯ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ І НЕІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ І ДІАЛЕКТІВ.

Коротку граматику хеттської мови склав у 1940 р. німецький учений Й. Фрідріх¹ (російський переклад А. В. Десницької, 1952 р.). Важливі праці про хеттську, тохарську та інші мови опублікував датський лінгвіст Г. Педерсен, наприклад, «Хеттська та інші індоєвропейські мови», 1938²; «Тохарська мова з погляду індоєвропейського порівняльного мовознавства», 1941³; «Коротка порівняльна граMATика кельтських мов» 1937⁴ (російський переклад 1954 р.) та ін. У працях Педерсена багато порівняльно-історичного матеріалу. Теоретичні інтерпретації Педерсена оригінальні і в більшості добре обґрунтовані.

Болгарський учений Д. Дечев опублікував у 1952 р. дослідження про фонетику фракійської мови під назвою «Характеристика на тракийския език» (Софія). Через п'ять років — німецькою мовою: *Die thrakischen Sprachreste* (Wien, 1957). Д. Дечев доводить, що фракійська мова належить до групи «сатем» індоєвропейських мов. Припущення Дечева, що албанська мова є прямим продовженням фракійської мови — сумнівне. Не досить переконливе також твердження про найближчу спорідненість фракійської мови з іранськими мовами (пор. рецензію С. Боднарчука у „Wiener slavistisches Jahrbuch“, 1955, Bd. IV, стор. 177—178).

Про фракійську мову вийшла в новому опрацюванні книга академіка Вол. Георгієва «Тракийския език» (Софія, вид. БАН, 1957 р., з 26 зразками фракійських написів).

У ділянці порівняльно-історичної етимології в індо-

¹ Hethitisches Elementarbuch von Johannes Friedrich, I. Kurzgefasste Grammatik. Heidelberg, 1940. II. Lesestücke (1946).

² H. Pedersen. Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen. Kopenhagen, 1938. „Historisk-filologiske Meddelelser“, m. 25, b. 2.

³ H. Pedersen. Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung. Kopenhagen, 1941. „Historisk-filologiske Meddelelser“, m. 28, b. 1.

⁴ H. Pedersen. H. Luis. Kurze vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen. Göttingen, 1937.

Його ж (паніша) Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen, I—II. Göttingen 1909—1913.

європеїстиці з'явилися необхідні для сучасного мовознавства словники, наприклад:

A. Walde—J. Pokorny. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I—III. Berlin—Leipzig, 1927—1932.

J. Pokorny. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1949—1951.

A. Ernout—A. Meillet. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Paris, 1932 (IV-me éd. 1954).

W. Meyer—Lübke. Romanisches etymologisches Wörterbuch, 3 Aufl. Heidelberg, 1935. (I вид. 1911—1920; 2 вид. 1924).

A. Dauzat. Dictionnaire étymologique de la langue française. Paris, 1938.

F. Kluge—A. Götze. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin—Leipzig, 1930—1934.

W. W. Skeat. A concise etymological Dictionary of the english language. Oxford, 1936.

K. Lokotsch. Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg, 1927.

J. B. Hofmann. Etymologisches Wörterbuch des Griechischen. München, 1950.

A. Juret. Vocabulaire étymologique de la langue hitite. Limoges, 1942.

M. Mayrhofer. Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Heidelberg, 1953.

A. Walde—J. B. Hofmann. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1938—1954.

E. Fränkel. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg—Göttingen (6, Liefer.), 1957.

У першій чверті ХХ ст. складені були повні або незакінчені етимологічні словники: слов'янських мов (див. додаток), румунської, італійської, албанської (1891), шведської, норвезької і датської, голландської, кельтської та ін. мов.

У цей час розгортається робота над складанням курсів описових, історичних і порівняльно-історичних грама- тик слов'янських, романських, германських і ін. індоєвропейських і неіндоєвропейських мов. (Відповідну бібліографію подають автори курсів, наприклад: В. В. Виноградов. Русский язык (1947); С. Б. Бернштейн. Очерк сравнительной грамматики славянских языков (М.,

1961); Э. Прокош. Сравнительная грамматика германских языков (М., 1954); М. В. Сергиевский. Введение в романское языкознание (М., 1954); А. Бах. История немецкого языка (М., 1956) та ін.

Радянські мовознавці збагачують індоєвропейське і загальне мовознавство рядом важливих праць. В. І. Абаєв опублікував у 1949 р. велику працю «Осетинский язык и фольклор». Автор довів, що осетинська мова належить до іранської групи мов і склалась на кавказькому субстраті. Розвиток осетинської мови простежується в книзі Абаєва за дві тисячі років, незважаючи на те, що письменність осетинською мовою почалась тільки з ХІХ ст. Автор висловив цікаве і правдоподібне припущення, що предки осетин алани від VII ст. до н. е. по III ст. н. е. входили в скіфо-сарматські племінні групи.

В. І. Абаєв відомий також як автор «Историко-этимологического словаря осетинского языка» (т. I. М., 1958), який мовознавча критика високо оцінила як нове поглиблення етимологічних досліджень¹.

Фундаментальною працею з лексикології є семитомний «Кореневий словник вірменської мови» Г. Ачаряна, опублікований вірменською мовою в Єревані, 1921—1935 рр. (близько 10 тисяч сторінок).

На високому порівняльно-історичному рівні стоять нові етимологічні праці О. Н. Трубочова. «История славянских терминов родства» (М., вид. АН СРСР, 1959); «Происхождение названий домашних животных в славянских языках» (М., Вид. АН СРСР, 1960) та ін.

Чимало вдалих етимологій можна знайти в лінгвістичних працях Л. А. Булаховського (1888—1961): «Исторический комментарий к русскому литературному языку»², «Нариси з загального мовознавства» (1955), «Питання походження української мови» (1956), «3 історичних коментаріїв до української мови»³ та ін. Підно-

¹ Т. А. Дегтерева. Пути развития современной лингвистики. т. I. (М., 1961, стор. 188—192).

² Перше видання 1936 р., друге — 1939, третє — 1950, четверте — 1953.

³ У статтях, опублікованих у ж. «Мовознавство» (НЗ Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (тт. II—III, 1946; VI, 1948; VIII, 1949; IX, 1951; X, 1952; XII, 1955; у НЗ КДУ, тт. V, в. I, 1946; V, в. 2, 1946; VI, в. 1, 1947; VIII, в. 3, 1948).

сячи на вищий рівень методику порівняльно-історичного мовознавства, Л. А. Булаховський дав глибокі праці з історичної граматики і стилістики слов'янських, зокрема східнослов'янських мов, капітальні дослідження в галузі акцентології слов'янських мов (понад сорок акцентологічних праць)¹.

Загального визнання і високої оцінки заслужили праці В. В. Виноградова в розробці граматики і стилістики історії російської літературної мови.

Проблеми словосполучення, синтагми, фразеології, питання співвідношення граматики і логіки і ін. знайшли в численних роботах В. В. Виноградова нове, оригінальне висвітлення. Його фундаментальна праця «Русский язык» (1947) має велике значення для російського і слов'янського мовознавства.

Дослідна робота П. С. Обнорського «Очерки по истории русского литературного языка старшего периода» (1946) внесла роз'яснення в суперечливі думки попередників про літературну мову Київської Русі. В «Очерках» справедливо обґрунтовується погляд про староруський характер мови ділових документів та юридично-законодавчих пам'яток того часу, але безпідставно заперечується одночасне існування старо(церковно)слов'янської літературної мови в XI—XIII ст. Ф. П. Філін у праці «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи» (Уч. зап. ЛГПИ ім. А. И. Герцена, т. 80), важливий не тільки для русистики, але й для слов'янського мовознавства, склав систему словникового складу староруської мови, схарактеризував взаємозв'язки староруського словника і словника старослов'янської мови і висвітлив окремі процеси їх лексичного розвитку.

Багато нового для російського, а також слов'янського і загального мовознавства внесла оригінальна праця О. С. Ахманової «Очерки по русской и общей лексикологии» (1957). Авторка опублікувала за останні роки ряд актуальних критичних робіт про напрями зарубіж-

¹ Дослідження з мовознавства в Українській РСР за 40 років. К., 1957. Окремо: Леонід Арсенійович Булаховський. До 70-річчя з дня народження і 50-річчя наукової і науково-педагогічної діяльності, В-во АН УРСР. К., 1958.

ного мовознавства та нові проблеми сучасної лінгвістики.

В. С. Соколова описала фонетику мов іранської групи на території СРСР. Важливе значення для іраністики мають її роботи: «Фонетика таджикского языка» (1949) та «Очерки по фонетике иранских языков» (1953) у 2-х томах: I. Фонетика мов белуджі, курдської, талійської і татської; II. Фонетика осетинської, ягнобської і памірських мов.

П. А. і Р. І. Баранникови переклали з індійської мови працю Камтапрасада Гуру «Грамматика хинди» (I, за ред. Б. А. Ларіна; М., 1957).

У галузі германістики треба відзначити праці В. М. Жирмунського «История немецкого языка» (3 вид. 1948) та його описово-порівняльне дослідження «Немецкая диалектология» (1956); посібник М. М. Гухман «Готский язык» (1958); кн. Б. М. Задорожного «Порівняльна фонетика і морфологія готської мови» (ЛДУ, 1960); Э. Прокоша «Сравнительная грамматика германских языков» (переклад з англійської; М., 1954); кн. А. Баха «История немецкого языка» (переклад з німецької мови; М., 1956).

З англійської філології в СРСР до важливіших належать праці А. І. Смирницького: «Древнеанглийский язык» (М., 1955); «Лексикология английского языка» (М., 1956), «Синтаксис английского языка» (М., 1957), «Морфология английского языка» (М., 1959); кн. Н. Н. Амосової «Этимологические основы словарного состава современного английского языка» (М., 1956); кн. И. В. Арнольда «Лексикология современного английского языка» (М., 1959).

У 1948 р. вийшов перший (на 50 тисяч слів) англо-український словник М. Л. Подвезька; 1952 р. українсько-англійський словник того ж автора (близько 60 тисяч слів).

З романського мовознавства в СРСР привертають увагу такі новіші праці: М. В. Сергиевский «Введение в романское языкознание» (в. 2. М., 1954); Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка (переклад з французької; М., 1955); А. А. Андриевская. Характерные черты современного французского синтаксиса, НЗ КДУ, т. 16, в. 5. К., 1957; N. N. Lopatnikova—N. A. Mouchovitch. Précis de lexicologie du français mo-

derne (М., 1958); К. А. Аллендорф. Очерк истории французского языка (М., 1959); Р. Г. Пиотровский. Очерки по стилистике французского языка. Морфология и синтаксис (вид. 2, Л., 1960); М. К. Морен—Н. Н. Тетереникова. Стилистика современного французского языка (М., 1960). О. О. Андрієвська і Л. А. Яворовська склали перший (на 50 тисяч слів) французько-український словник (К., 1955)¹.

3. ЛІНГВІСТИЧНА ГЕОГРАФІЯ І ПОРІВНЯЛЬНЕ МОВознавство.

Новому піднесенню і поживаленню порівняльно-історичного мовознавства сприяє широке розгортання мовних досліджень діалектологічним методом лінгвістичної географії. Радянські мовознавці справедливо відзначають, що лінгвістична географія стала в багатьох європейських країнах найбільш раціональним виходом із кризи, яку переживала індоєвропейстика на початку ХХ століття. Якраз географічне дослідження мовних фактів здалось лінгвістам тим живим джерелом, з якого індоєвропейське мовознавство могло почерпнути нові сили. У деяких країнах, наприклад, у Німеччині, лінгвістична географія досягла значного розквіту в результаті тісних спадкових зв'язків з молодограматизмом² — з відомим закликком Бругмана і Остгофа вивчати розвиток мови шляхом спостереження живої розмовної мови, «покинувши задушливу атмосферу... індоєвропейських праформ і вийшовши на свіже повітря відчутної дійсності» (передмова до «Морфологічних розвідок на ґрунті індоєвропейських мов», т. I, 1878, стор. 8).

Лінгвістична географія в плані синхронії і діахронії, у зв'язку з історією матеріальної і духовної культури народу і його землі (топонімії) має велике значення для порівняльно-історичного мовознавства нового типу. Вивчення народних діалектів за їх територіально-географічним поширенням допомагає виявити і вивчити діалектні взаємовпливи і схрещення від дофеодальних

¹ З технічних причин скорочено про дослідження тюркських, іберо-кавказьких, угро-фінських, алтайських та палеозойських мов.

² Т. А. Дегтерева. Пути развития современной лингвистики, I, (М., 1961), стор. 119.

епох, простежити контакти споріднених і неспоріднених мов від найдавніших часів і реконструювати найстародавніші нашарування в наших мовах на основі лінгвістичної географії успішно застосовується в роботі радянських діалектологів*.

4. З НОВИХ ДОСЯГНЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО ОПИСОВОГО І ПОРІВНЯЛЬНОГО МОВознавства.

Після Жовтня, позбувшись царського гальма заборонних указів і регресивних націоналістичних обмежень, українська наука змогла, нарешті, повною мірою стати на службу народові. Разом із іншими галузями знань розвивається й наука про мову. За роки Радянської влади опубліковано сотні праць (статей, розвідок, монографій, дисертацій та ін.) з фонетики, граматики, лексики і стилістики української мови². На другу чверть і середину ХХ ст. припадає вихід у світ низки нових або повніших курсів граматики — вузівських підручників та посібників з українського і загального мовознавства.

М. Я. Калинович (1888—1949), відомий санскритолог і лексикограф, склав перший український підручник «Вступ до мовознавства» (ч. I, К., 1947). У 1955 (2 вид. 1959 р.) в Києві вийшли «Нариси з загального мовознавства» Л. А. Булаховського.

У цьому часі з'явилися: перший двотомний «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського (К., 1951); перший підручник української діалектології «Нариси з діалектології української мови» Ф. Т. Жилка (К., 1955); перший підручник «Порівняльної граматики української і російської мов», складений авторським колективом (К., 1957; 2 вид. 1961); перший повніший підручник «Історичної граматики української мови», складений авторським колекти-

¹ Т. А. Дегтерева. Пути развития современной лингвистики, I, (М., 1961), стор. 159.

* Примітка. В Радянському Союзі завершується перервана другою світовою війною робота над збиранням діалектологічних матеріалів і складанням лінгвістичних атласів мов радянських народів.

² Див. зб. «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за 40 років», видання Ін-ту мовознавства АН УРСР. К., 1957, стор. 3—309.

вом (К., 1957); перший двотомний «Курс історії української літературної мови», т. I. (К., 1958), т. II (1961) за редакцією І. К. Білодіда; перші посібники стилістики: В. С. Ващенко «Стилістичні явища в українській мові» (ч. I. ХДУ, 1958); А. П. Коваль «Практична стилістика сучасної української мови» (в. I. ХДУ, 1960); І. Г. Чердниченка «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» (К., 1962).

Монографічні дисертаційні роботи: а) З історії української мови та порівняльного слов'янського словотвору: Л. Л. Гумецької, «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» (К., 1956); І. І. Ковалика, «Питання слов'янського іменникового словотвору» (ЛДУ, 1958; 1961); С. П. Самійленка «Історія особових займенників слов'янських мов» (1957). б) З історії літературної мови: І. К. Білодіда «Питання розвитку мови української радянської художньої прози» (К., 1955); П. П. Плюща «Нариси з історії української літературної мови» (К., 1958). в) З історичної граматики: С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови» (Ужгород, 1960); О. П. Безпалька «Нариси з історичного синтаксису української мови» (К., 1960). г) З діалектології — діалектологічні монографії, виконані методом лінгвістичної географії: В. С. Ващенко «Полтавські говори» (1957); Й. О. Дзендзелівського «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)», ч. I (1958, Ужгород, НЗ УДУ, т. XXXIV); ч. II (1960, Ужгород, НЗ УДУ, т. XXXXII); Г. Ф. Шила «Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра» (Львів, 1957). (За межами УРСР): І. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей» (ч. I. Прага, 1938); К. Dejny «Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny» (Wrocław, 1957). д) Психодження діалектів: гіпотезу про уличьке походження східнокарпатських говорів висунув і обгрунтував автор цих рядків у кн. «Діалект і літературна мова» (К., 1960).

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Основные направления лингвистического структурализма, вид. МГУ, 1955.
2. Булич С. Очерк истории языкознания в России. СПб., 1904.
3. Виноградов В. В. Русская наука о русском литературном языке, «Ученые записки МГУ», вип. 106; «Роль русской науки в развитии мировой науки и культуры», т. II, кн. 1 і 2, МГУ, 1946.
4. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка. СПб., 1904. Переклад з нім. мови опублікований у «Трудах Петербургского университета» разом з роботою С. Булича «Очерк истории языкознания в России».
5. Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958.
6. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков, Вид-во АН СРСР. М.—Л., 1955.
7. Дегтерева Т. А. Краткий обзор лингвистических учений в XIX—XX веках в Европе, Зб. «Проблемы изучения языка». Москва, 1957, вид. Академии общественных наук при ЦК КПСС.
8. Дегтерева Т. А. Пути развития современной лингвистики, I. М., 1961; II. М., 1962.
9. Кузнецов П. С. У истоков русской грамматической мысли, Вид-во АН СРСР. М., 1958.
10. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, з дод. «Очерк развития сравнительной грамматики». М., ОГИЗ, 1938.
11. «Общее и индоевропейское языкознание», збірник статей Ф. Шпехта, Г. Мюллера і В. Пізани (за редакцією В. А. Звєгінцева). М., 1956.
12. Томсен В. История языковедения до конца XIX века (рос. переклад), М., Учпедгиз, 1938 (нім. вид. 1927; датське вид. 1902).
13. Хрестоматія по истории языкознания XIX—XX веков (за редакцією В. А. Звєгінцева). М., 1956; часть II, История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. М., 1960.
14. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России. М., 1956.
15. Ягичь И. В. История славянской филологии. СПб., 1910. Див. ЭСФ (Энциклопедия славянской филологии).

З М І С Т

I. Наука про мову в стародавній Індії	3
II. Мовознавчі питання у грецьких філософських і граматичних школах	7
1) Арістотель (384—322 до н. е.) і його логіцистична граматики	9
III. Граматики у стародавньому Римі	14
1) Значення античної науки про мову	15
IV. Занепад науки про мову в середньовіччі	17
V. Епоха відродження. Вивчення класичних і нових народних мов	20
1) Мовне відродження і наука про мову у східних слов'ян	21
2) Лексикографічна робота у східних слов'ян у Західній Європі (XVI—XVIII ст.)	26
VI. Передвісники порівняльно-історичного мовознавства	32
Мовознавча діяльність Михайла Васильовича Ломоносова (1711—1765)	33
VII. Порівняльно-історичне мовознавство XIX ст. та його напрями	36
A. Основоположники і перша генерація представників порівняльно-історичного мовознавства	36
1) Про значення санскриту для порівняльно-історичного мовознавства	38
2) Порівняльне мовознавство у східних слов'ян (слов'янознавство)	41
3) Дальший розвиток порівняльно-історичного мовознавства	52
а) Порівняльно-історичний метод у германській філології	52
б) Порівняльно-історичний метод у санскриті	53
в) Порівняльно-історичний метод у класичній філології	53
г) Порівняльно-історичний метод у романській філології	54
д) Порівняльно-історичне мовознавство у слов'ян (західних і південних)	54
е) Історичне мовознавство в мовах кельтської групи	55
є) Порівняльне мовознавство в мовах інших сімей	56
B. Друга генерація представників порівняльно-історичного мовознавства в XIX ст. (II пол. XIX ст.)	56
1) Натуралізм (біологізм) у мовознавстві	56
2) Психологізм у порівняльно-історичному мовознавстві	57
3) Харківська лінгвістична школа О. О. Потебні	65
4) Ватрослав Ягич (1838—1923) і Петербурзько-віденська славистична школа	71

V. Третя генерація представників порівняльно-історичного мовознавства	73
1) Молодограматики (неограматики, новограматики; Junggrammatiker)	73
2) Звукові закони молодограматиків та аналогія	74
3) І. О. Бодуен де Куртене і Казанська школа російського мовознавства	76
4) Московська лінгвістична школа П. Ф. Фортунатова	81
5) Олексій Іванович Соболевський (1856—1929)	84
6) Олексій Олександрович Шахматов (1864—1920)	86
7) Шахматов і Корш за права української мови	91
8) Л. В. Щерба і дальший розвиток учення про фонему	93
9) Соціологізм у порівняльно-історичному мовознавстві	95
10) Санхронізм і діахронізм у «Курсі» Ф. де Соссюра	98
11) Проти молодограматизму	99
а) Школа Г. Шухардта «Слова і речі» — „Wörter und Sachen“	99
б) Школа естетичного ідеалізму К. Фослера	100
в) Представники функціоналізму	101
г) Неолінгвістика	102
д) Філософські і психологічні теорії мови	103
VIII. Нові напрями в лінгвістиці I-ї половини XX ст.	106
1. Структуралізм. Математичні методи в мовознавстві	106
а) Празька фонологічна школа («Празький лінгвістичний турток»)	107
б) Копенгагенська школа структуралістів	107
в) Американський структуралізм і дескриптивна лінгвістика	118
г) Неостролінгвістика	124
д) Математичні методи в мовознавстві	127
Лінгвостатистика. Машинопереклад. Теорія інформації...	127
(Теорія інформації (зв'язку) і лінгвістика	127
IX. Розвиток і досягнення порівняльно-історичного мовознавства в першій половині XX ст.	134
1) Радянське і зарубіжне мовознавство	134
2) Нові опрацювання індоєвропейських і неіндоєвропейських мов і діалектів	143
3) Лінгвістична географія і порівняльне мовознавство	148
4) З нових досягнень українського порівняльного мовознавства	149

1.23
20
15
30
150
5
21

364
30

394

Обкладинка художника Ю. Криги

Бронислав Владимирович Кобылянський
Краткий обзор истории языкознания
(на украинском языке)

Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Редактор Марченко Л. М.
Худож. редактор Вишняк П. Т.
Технічний редактор Шевченко Л. І.
Коректор Завгородня Е. Т.

Здано до набору 10/V-1963 р. Підписано до друку 14/X-1963 р. Папір 84×108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 4,875, умовн. арк. 7,995, видавн. арк. 8,19. Тираж 4.000. БФ 33749.

Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа». Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5. Видавн. № 13800.

Ціна 32 коп.
Зам. № 376. Львівська книжкова друкарня Головоліграфвидаву Міністерства культури УРСР, Львів, Пекарська, 11.

20
|

НБ ПНУС

230798